

УСЕЩАНИЕТО ЗА ЗАСТРАШЕНА ЕВРОПА

1930 – 1939 – 1945

<https://svetatotvchera.eu/>

Вестникът излиза по международния научен проект „Светът от вчера“ – видян през катастрофата от 1939 година“ (Усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша и Чехословакия)”, договор с ФНИ № КП-06-Н60/2 от 16.11.2021 с доп. споразумение 2841/27.06.2024, Институт за литература при Българска академия на науките

УСЕЩАНИЕТО ЗА ЗАСТРАШЕНА ЕВРОПА

Въпреки предупрежденията на видни европейски интелектуалци, с пренебрегването на плана на президента на САЩ Томас Удроу Уилсън с неговите „четринадесет точки“ за постигане на справедлив мир след края на Първата световна война и след надменното игнориране на протестите на победените държави при силовото установяване от т.н. Велики сили (най-вече Великобритания и Франция) на Версайския международен ред, неблагоприятно се отваря пътят към Втората световна война, насърчават се всъщност реваншистките амбиции на победените. Много бързо в цяла Европа нарастват усещанията за застрашения мир, множат се катастрофичните визии, страховете приемат мощна външообразна форма.

Като чувствителни сезимографи, литературата и другите изкуства придават през 20-те и 30-те години на XX век чувствена пластичност и видимост на това засилващо се всеобщо усещане за застрашената Европа. Най-добре този поглед към случващото се – първоначално все още като разнотипни предупреждения – можем да постигнем чрез проследяването на съдбата на превърналата се в общоевропейска културна столица Виена, чрез интерпретацията на грамите на най-значителни виенски интелектуалци, артисти, мислители. Заразяването госта бързо на самата градска култура на бившата столица на Дунавската империя с агресивна нацистка идеология, осъщественият сякаш с всеобщ обществен консенсус А н ш л у с – съединяването на смалената след войната Австрия с големия бъдещ агресор – нацистка Германия, принуждават емблематични европейски интелектуалци да се спасяват с бягство/изгнание/прогонване/маргинализация/вътрешна изолация, да напускат любимите си виенски кафенета и прочути концертни зали, обживяните си жилища с богати домашни библиотеки, да се разделят със студенти и съмишленици; всичко това води до разпадането на артистични кръгове и художествени общности. Такава е съдбата на великия психоаналитик Зигмунд Фройд, на големите писатели Стефан Цвайг и Йозеф Рот, на хумориста Рода Рода, на големите белетристи Херман Брох с неговите обединени романи „Сомнамбули“ и на Роберт Музил (издаден бе на български том с негови по-кратки съчинения с изразителното название „Безпомощна Европа“). (...)

Испанската гражданска война, която предизвиква такава многопосочна интернационална съпричастност, се схваща като един трагически и разтърсващ експеримент – преварващ голямата централно-европейска, много бързо прераснала след това в Световна война. Не бяха ли всички вече предупреждени дори само от знаменитата монументална картина „Герника“ на Пабло Пикасо? А после се заредиха книгите с геополитическите сюжети и трагическите преживелици за Испанската гражданска война, със свидетелствата и интерпретациите за жестокия съсловен и регионален кървав сблъсък. В сред тези актуални свидетелства са документалната книга „Пътят към Каталония“ на Джордж Оруел и романът „Надеждата“ на френския писател Андре Малро, както и книгите „Ако искаш да ми пишеш. Битката за Теруел“ на Педро Корал и монументалният епически разказ на Антъни Бойвър „Битката за Испания. Испанската гражданска война 1936–1939“. Българи също дават своя принос: лирическите цикли на Веселин Ханчев и Никола Вапцаров, но и най-вече Димитър Димов с романа си „Осъдени души“.

А съдбата на изгнаниците от Виена, е успоредна със съдбата на толкова много други видни интелектуалци от немскоезичния свят като цяло – на превърналата се в САЩ мъдър и страстен говорител на този опозиционен на Хитлеровия режим изгнанически свят велик писател Томас Ман, на брат му Клаус Ман, на спасилия се в Швейцария Елиас Канети, на оставащия във вътрешна емиграция световноизвестен писател Ерих Кестнер, на нашумелия белетрист и музикант либретист Франц Верфел – съгражданин от Прага и приятел на Кафка, определено често като „емигрант на планетата“, на осъдения на затвор за пародия на Гьобелсовата пропаганда и за „разложение в армията“ белетрист с късна следвоенна слава Волфганг Борхерт. (...)

В някакъв смисъл Втората световна война се оказва продължение на Първата. Политическа Европа бе предупреждана още през 1934/1939 година за задаващата се чумна военна опасност, но не чу добре тези предупреждения. Ще ги чуе ли/чува ли ги истински днес?!

Михаил Негелчев

„СВЕТЪТ ОТ ВЧЕРА – ВИДЯН ПРЕЗ КАТАСТРОФАТА ОТ 1939 ГОДИНА“

(Усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша и Чехословакия)

Международният научен проект „Светът от вчера“ – видян през катастрофата от 1939 (Усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша, Чехословакия) на Института за литература при БАН (финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН, Договор, № КП-06-Н60/2 от 16.11.2021 г.) представя интуициите за катастрофата в Европа в навечерието на Втората световна война в четири култури и литератури чрез анализ на събития и текстове, провидели краха на старата Европа през 30-те и началото на 40-те години на XX в. Неслучайно името на проекта е провокирано от знаменитата книга на Стефан Цвайг „Светът от вчера“, създадена в края на неговия живот. Задачата е да се изследва 1939 година като „година на литературата“ чрез прилагане на популярен подход за изследване на „годините на литературата“. Това са години, в които се наблюдава натрупване на знакови литературни явления, на представителни литературни творби, на литературни полемки и новаторски направления. Този подход е част от американската и европейската литературноисторическа практика и е приложен успешно в изследванията на Департамент „Нова българистика“ (НБУ). Фиксацията върху 1939 г. съвсем не означава, че проектът не проследява процесите на нарастване на усещанията за застрашеност от катастрофа, които се проявяват през втората половина на 30-те години до 1945 година. Промените се изследват през литературата и културата на България, Украйна, Полша и Чехословакия. В този смисъл избраният подход е не само типологически, но и процесуален. Открояването на най-важните творби в различните жанрове на литературата в разглежданите четири страни е център на интерпретации, които разкриват значимостта на темата. Известен е фактът, че литературата и изкуството имат особени рецептори за катастрофичността в живота на обществата и случилото се грандиозно трагично събитие на Първата световна война, недоволствата от решаването на въпросите на мира след 1920 г. и нарастващите амбиции за реванш, подсилват усещанията за задаващата се катастрофа. Разбира се, каквито и антиутопии да се съчиняват, никога не може да предвиди абсолютната грандиозност и тоталното зло, което се развихря още първите месеци на Втората световна война. В тази ситуация се очаква, че литературата ще занемее, ще изгуби своя език, но тя не го прави и именно тази ли-

тература, изговаряща страховете, усетите за катастрофата и края на старата Европа изследва проектът. Йохан Хьойзинха в прочутата си книга „Сенките на утрешния ден“ прави своята проникновена диагноза на духовните страдания през разглеждания период.

Темата на проекта е част от единния организъм история – култура – литература. Тя неизбежно включва анализ на социологическата, идеологическата и културната ситуация в четирите държави през разглеждания период. Всяка от четирите европейски държави има специфична съдба в навечерието на Втората световна война. Има и свои интуиции за разпада на единна Европа – символ на културен и икономически просперитет. През 30-те и първата половина на 40-те години мощните военни Германия и Съветска Русия излъчват сигнали за предстоящата нова подялба на Европа. Какъв е отгласът от различните историко-политически събития, предвещаващи разпада на единна Европа в културата и литературата на разглежданите страни? Как случващото се в сферата на политическия и обществено-икономически живот рефлектира в мисленето и поведението на културния елит и в частност на творците – писатели, поети, философи, критици, публицисти, литератори и други представители на художествената интелигенция в България, Украйна, Полша и Чехословакия в изследвания период е ключовата задача на проекта. Изследването, систематизирането и анализването на корпус от художествени, мемоарно-публицистични, очеркови, културно-геополитически и документални текстове е неговият обект. Изучаването на усетите за художествените кризи и естетически преломи, за съжаление, почти никога не се свързва с комплексното изучаване на близки по внушения текстове – есеистика, мемоари, спомени, дневници и всякакви други документи от епохата, белязали умонастроенията на интелигенцията. А проектът прави именно това: четете заедно, комплексно като взаимопроникващи се текстове масиви художествена проза, поезия, есеистика и документалистика.

В културната история кризите в художественото съзнание на интелигенцията имат както директно, така и дистанцирано, стилизирано, спекулативно (по един или друг начин) отражение, което се изследва през оптиката на различни съвременни хуманитарни теории и методологии. Новаторството на проекта е в прилагане на комплексен интер-

дисциплинарен подход за изследване на интуициите на интелектуалната прослойка в Европа, на нейните прогностични визии и усети за краха на единна Европа. Той дава възможност да се осмислят по нов начин редица социокултурни и художествени феномени от средата на 30-те и началото на 40-те години, да се преразгледат традиционни постановки за интелектуалния срив и кризи в художественото самосъзнание на предвоенното поколение в Европа.

Иновативността на проекта е най-вече в изследване на интуициите за краха на единна Европа в големия културно-исторически наратив на четирите страни, на неговите констелации, проявления и резултати като част от динамичната картина на съвременната култура. Това е и първи опит за четиристранен научен прочит на културните и художествени феномени в преломните години от началото на 30-те до средата на 40-те години на миналия век в българската, украинската, чешката и полската литература в тяхната автономност, специфика и различия, но и в тяхната обща памет като част от старата Европа. Проектът обединява усилията на учени и специалисти българисти, украинисти, бохемисти и полонисти от България, Украйна, Чехия и Полша и привлича като научни консултанти и участници в него известни учени слависти от чужбина.

Колективните и индивидуални травми от граматичните събития през разглеждания период и днес намират своя израз и прочит в литературата на съвременна Европа. И в този смисъл актуалността на научната проблематика е в изучаването на констелациите, на групиранията и регрупиранията на интелектуалните елити в разглежданите страни, на личната им съпричастност към катастрофичните исторически събития в навечерието на Втората световна война в Европа и света. „Светът от вчера“ и днес е актуална метафора, която свързва индивидуалните и колективни истории на страните в ЕС, оживява по нов начин миналото и го превръща в инструмент за разбиране на настоящето.

P.S. Когато правихме проекта не сме и предположали, че ще добие такава актуалност в контекста на настоящите събития в Украйна и ще подчертае отново провиденческата сила на хуманитарната наука.

Ръководител на проекта
Мариета Иванова-Григинова
Институт за литература,
Българска академия на науките

ВИЕНА, ВГЛЕДАНА В СЕБЕ СИ: ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ПОЛЕ НА МОДЕРНОСТТА И НЕГОВИТЕ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КЪМ БЪДЕЩИТЕ ПОКОЛЕНИЯ

Превърналото се в крилата фраза определение на сатирика Карл Краус за Австрия и нейната столица Виена като „Опитната станция на Апокалипсиса“¹ отразява усетите на най-активния в наблюденията от нас период виенски публицист и сатирик за света около него между 1890 и 1934 г. Оценката е израз на една вътрешна, при това винаги активна в наблюдението и постигната в сравнение с процесите в Европа гледна точка. В края на същия век, през октомври 1990 г., грузинският философ Мераб Мамардашвили в своята последна лекция, месец преди кончината си, ще каже: „Има някакви опити на човечеството, които се въплътяват в големи фигури, които ни примамват със своята очевидна значимост, тайнственост и някакъв магнетизъм. Виенският или австрийският опит без съмнение се отнасят към тях...“ (Мамардашвили 1996: 365). За „сбуждащия се на едно от най-провинциалните места в черния тунел ... Тбилиси“ (пак там) познанието върху „опита, които съвлада“ е придобито далече на изток от Централна Европа, половин век по-късно, чрез изследване на текстове, т.е. то представлява една определено външна гледна точка. Тя вижда във „Виена в зората на XX век“ станция на опита, който води до „осъзнаване на съмнителността на цивилизаторската роля на закона като култивираш, цивилизоващ нещо, като преобразяващ стихията на човешката органика или на човешкото естество“ (пак там: 378). Мамардашвили тълкува по-нататък „неслучайната метафора“ на австрийския поет Райнер Мария Рилке „Часослов“ (цикъл стихове, писани между 1899 и 1903 г., публикувани през 1905 г.) като схващане, че „историческият миг е обкръжен от хаос и разпад... и Страшният съд ... е посочване на свойството на всяка минута от нашето съществуване“ (пак там: 374). Според грузинския философ „тръбата на Страшният съд“ в това разбиране ни изпраща следното послание: „тук и сега си дължен да извлечеш смисъл от опита, за да не се повтаря той лошо след това“ (пак там: 374). Очевидно гледните точки на Краус и на Мамардашвили се припокриват в разбирането, че Виена от зората на XX век е място, в което експерименти в различни сфери на човешкия опит пораждаат познание, което е жизненоважно за човешкото естество, и неговото усвояване или неусвояване може да отведе човечеството или го залезе чрез лошото повтаряне на опита, или към неповтаряне на лошия опит и спасение чрез познание. Дали и доколко както самите австрийци, така и дружите на родни са извлекли смисъл от случващото се в „Опитната станция на Апокалипсиса“ е въпрос, на който събитията от XX и XXI век дават по-скоро негативен отговор, макар виенчани да са успявали да извлекат смисъла и да завършат опита в сфери като музика (не само чрез

Моцарт), медицина (не само чрез Ланцайнер и Билрот), философия (не само чрез Фройд). Но умението на теоретици, писатели, артисти и други интелектуалци, свързани с виенската култура от края на XIX и първата половина на XX век, определена от Херман Брох като „весел апокалипсис“, да преработват „посланието на Страшният съд“ във всеки един миг от своя живот го послание предупреждение, е безспорно. Дори само изреждането на някои имена на участници в този „весел апокалипсис“ би ни открило перспективите на делата им, които ни казват „това ти се предава на теб, ти чувстваш – става дума за теб, това се случва с теб сега“ (пак там: 375). Ето един непълен списък: мислители като Франц Брентано, Ернст Мах, Зигмунд Фройд, Мартин Бубер, Теодор Адорно, Лудвиг Витгенщайн, Алфред Шютиц, Ханс Келсен, Виктор Адлер, Отто Нойрат, Ервин Шрьодингер²; писатели като Херман Бар, Артур Шницлер, Хуго фон Хофманстал, Карл Краус, Стефан Цвайг, Франц Верфел, Роберт Музил, Йозеф Рот, Херман Брох; художници като сецесионистите Густав Климт, Егон Шиле и експресиониста Оскар Кокошка; музиканти като Арнолд Шьонберг, Густав Малер, Албан Берг, Антон Веберн; архитекти като Отто Вагнер и Адолф Лоос; театрални като Макс Райнхард и мн. др. Дори в един най-общ поглед към списъка стават видими някои от характеристиките на културната епоха Виенска модерност (разбирана в най-широките ѝ граници от около 1880 докъм 1934 г.³): Всяко от тези имена свързваме с новост в сферата на неговите занимания, свързваме с модерно мислене и идеи, но навлезем ли в дълбочина, откриваме и доброто познаване на традицията – не само австрийската и немската, но и на всички предходни културни епохи, най-вече по европейските земи; преобладаващата част от хората в списъка са с еврейски произход; по-голямата част от тях са с космополитна нагласа; своите идеи дискутират и развиват в групи (групата „Млада Виена“, сдружението „Сецесион“, философския „Виенски кръг“, „Виенско психоаналитично общество“ и др.); основното пространство, в което съществуват публично, е тръгълният – Виенски университет, кафене (най-вече „Грийнщайд“,

„Централ“, „Херенхоф“ и „Музеум“), вестникарски феюлетон (най-вече в „Ди Цайт“ и в „Ное Фрае Пресе“), допълван за тези с художествено-творчески занимания от сцената (най-вече Бургтеатър и Виенската опера)⁴.

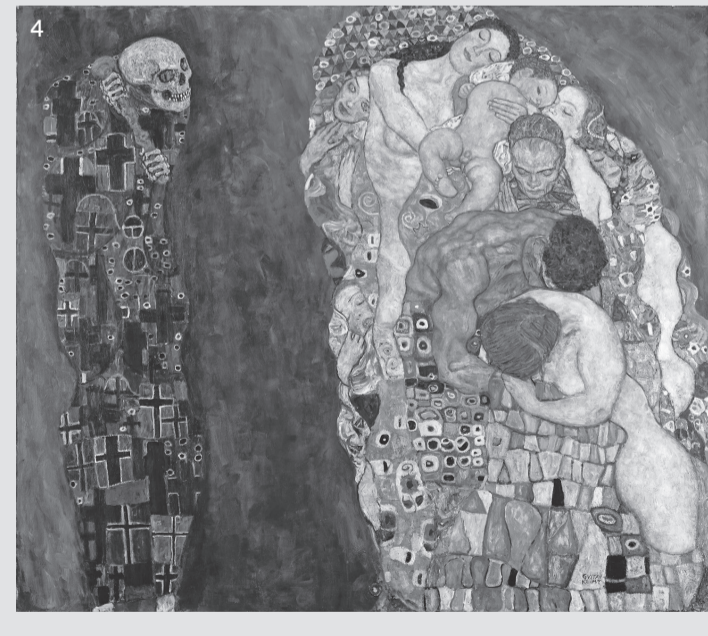
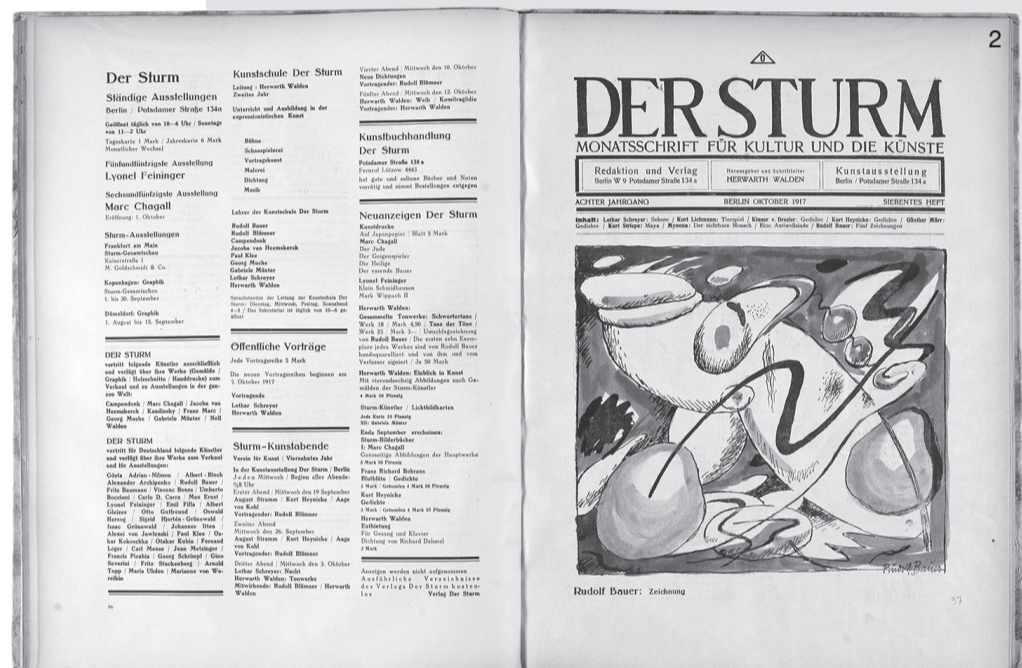
(Из научна монография: УСЕЩАНИЯТА ЗА ЗАСТРАШЕНА ЕВРОПА В КУЛТУРАТА И ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ, УКРАИНА, ПОЛША И ЧЕХОСЛОВАКИЯ, Част 1)

Млаген Влашки

⁴ Отново ще се позова на Джонстън, който косвено определя това пространство в преценката си за неговия край: „като прогонват еврейците от Виена и от Прага, националсоциалистите разкъсват може би единствената общност, чиито членове осъществяват с лекота интеграцията на различните начини на мислене“ (Джонстън 1974: 403).

1. Кафене „Централ“ – външен вид, интериор
2. Der Sturm – заглавна страница; Райнер Мария Рилке: „Виена неочаквано намери своя език: съграден сякаш наново от най-съкровени и елементи; претворил една втора Виена, отразил я в огледало – Виена, видяна като през витрина, голяма, бледнееща, бяла.“
3. Заглавна страница на Die Fackel – списанието на Карл Краус
4. Густав Климт. La mort et la vie (репродукция)
5. Карл-Маркс-Хоф – символът на социалната полшката на социалдемократите – архитект Карл Ек – ученик на Отто Вагнер – открит 1936 г.

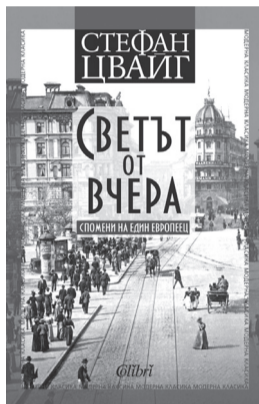
¹ Фразата се появява за пръв път в бр. 400 от 1914 г. на Краусовото списание „Факелът“ и за последен през 1934 г. в бр. 890. (Тук и по-надолу в този текст преводите, ако не е посочено изрично, са правени от М. Влашки.)

² В откриващата пътищата към изследването на виенската модерност книга на Уилям Джонстън „Австрийска културна и духовна история“ американският историк обобщава в началото на 70-те години на XX век: „В последните двадесет години няма страна, в която да се е изградил философ или теоретик на обществените отношения, който по своята обновителна мощ да може да се сравни с Фройд, Хусерл, Витгенщайн, Келсен или Нойрат“ (Джонстън 1974: 402).

³ Сред изследователите на тази австрийска културна епоха е общо мнението, че в естетическо отношение двата политически периода, върху които тя се простира – имперски и републикански, не ѝ оказват силно влияние. Което е явен белег за нейната автономност. Вътре в нея в областта на изкуствата протичат процеси, които са сходни на христоматийните представи за реализъм, натурализъм, декадентство, импресионизъм, експресионизъм.

Из „СВЕТЪТ ОТ ВЧЕРА. Спомени на един европейец“

С названието на своята предсмъртна книга „Светът от вчера“, световноизвестният австрийски писател от еврейски произход Стефан Цвайг е патрон на нашия голям научен проект. Подобно на стотици свои сънародници, Цвайг споделя драматичната съдба на изгнаниците интелектуалци от Виена и от други европейски селища. Заедно с друг голям писател – Йозеф Рот, той е първоначално в Париж, след това в Лондон изпраща в неговия последен път великия психоаналитик Зигмунд Фройд; Ню Йорк не му харесва като пристан, намира последно убежище в щастливо приютилния го – благодарение на гостоприемството на гърците на бразилския президент – край Рио де Жанейро. Пише възторжена книга за междуетническата толерантност сред народа на Бразилия – така контрастираща с разгръщащите се из Европа омрази и безсмислени насилия. Последната му книга „Светът от вчера“ излиза в Швеция, след като Стефан Цвайг и съпругата му са се самоубили. Големият световен писател не може да понесе трагическата гледка на погубването на неговата доскоро уютна и все пак толерантна Европа в света от вчера.

„Фанатизмът към изкуството и особено към театралното изкуство беше присъщ за всички слове на Виена.

Самата Виена чрез хилядолетните си традиции представляваше всъщност един релефно наплатен и същевременно прекрасен оркестриран град. Диригентският пулт принадлежеше все още на императорския дом. Императорският дворец представляваше центъра на наднационалната монархия не само в пространствен, но и в културен смисъл. Около него дворците на австрийската, полската, чешката, унгарската висша аристокрация образуваха, така да се каже, втория вал. След това идеше ред на доброто общество, съставено от по-гребните благородници, висшето чиновничество, индустриалците, и старите фамилии, след тях – гребната буржоазия и пролетариатът. Всяка една от тези класи живееше в свой собствен малък свят и дори имаше свои райони: висшата аристокрация със своите дворци – в сърцето на града, дипломацията – в трети район, индустриалците

и търговците в близост до Рингштрасе, гребната буржоазия вътрешните райони, от втори до девети, пролетариатът – във влажните най-крайни квартали; но всички те общуваха в театъра и на големи празненства, като примерно Шествието на цветята в Пратера, където 300 000 души възторжено приветстваха висшите 10 000 фамилии в техните приказно украсени коли. Във Виена всичко, което излъчваше багри и звук, даваше повод за празненство, и черковните процесии като тази за Тялото Господне, и военните паради, и музиката на императорския дворец; дори на погребенията се стичаха с въздушевление и всеки истински виенчанин имаше амбицията за „красиво погребение“ с разкошен кортеж и многобройни изпращачи. В тази възприемчивост към всичко цветно, звучно, звънливо, празнично, в това удоволствие, изпитвано от театралното като игра и отражение на живота, независимо дали беше на сцената, или в реалната действителност, целият град бе единомислещ.

Никак не бе трудно за другите да се насмиват на тази „театромания“ на виенчани, която наистина често се изразяваше в гротескно издирване на най-гребните подробности от живота на техните любимци, и нашата австрийска апатия в политическо отношение, ико-

номическата изостаналост в сравнение с така решителния съсед – Германския райх, може действително да се обясни до известна степен с надценяването на нещата, които носят наслада. Но това изключително голямо внимание към културните събития оплоди у нас една способност, единствена по рода си, преди всичко необикновеното страхопочитание към всяко художествено изпълнение, после чрез натрупване на вековен опит – една завидна осведоменост и благодарение на тази осведоменост – в последна сметка едно изключително, превъзходно равнище във всички области на културата. Творецът винаги се чувства най-добре и е най-въдъхновен там, където е ценен и дори надценен. Изкуството винаги достига своите върхове, когато стане неотменна потребност в живота на цял един народ. И както Флоренция, както Рим през ренесанса са привличали живописците и са ги учили на величие, защото всеки един между тях е чувствал, че трябва непрестанно да надмозва другите и да надмозва самия себе си в това безспирно съревнование, на което цялото гражданство е било съдник, така музикантите, актьорите във Виена съзнаваха своето значение за града. Във виенската опера, в Бургтеатър, нито едно несъвършенство не се прощаваше: всяка фалшива нота веднага се забелязваше, всяко погрешно въстъпление, всяко съкращение бе порицавано, и този контрол се упражняваше не само на премиерите от професионалните критици, но вечер след вечер от внимателния слух на цялата публика, изострен от постоянни сравнения. Докато в политиката, в администрацията, в нравите всичко вървеше доста леко и безгрижно и с равнодушие и мекушавост се отнасяха към всяка „халтавост“, проявяваха снизходителност към всяко нарушение, то в изкуството прошка нямаше; тук ставаше дума за честта на града. Всеки певец, всеки актьор, всеки музикант трябваше да дава максимума от себе си, иначе бе загубен. Чудесно бе да си любимец във Виена, но да останеш любимец никак не бе лесно; отпускането никога не се прощаваше и тъкмо съзнанието за това непрестанно бдение принуждаваше всеки виенски артист да дава най-съвършеното от себе си, с което се обяснява прекрасното високо ниво на целия културен живот. Всеки от нас придоби още от младежките си години строга, безкомпромисна оценка за художествено изпълнение. Които в операта под диригентството на Густав Малер познаваше желаната до най-малките детайли дисциплина, а у филхармониците – силата на въдъхновението, свързана органично с най-строга педантичност, той

Портретна снимка на писателя

и днес госта рядко ще остане напълно задоволен от театрално или музикално изпълнение. Но заедно с това ние се научихме да бъдем строги към самите себе си и към всяка творческа изява; образец ни беше и си остана една мярка за съвършенство, каквато бъдещите творци усвояват в твърде малко градове по света. (...)

Всъщност приспособяването към средата на един народ и неговата страна не е само външна предпазна мярка за евреите, а дълбока вътрешна потребност. Техният копнеж по родина, покой, отгих, сигурност, място, където се чувстваш „свои“, ги тласка страстно да се привързват към културата на света, в който живеят. И едва ли другаде – може би само в Испания през 15 век – освен тук, в Австрия, подобна симбиоза се е проявявала така плодотворно и щастливо. Заселили се преди повече от две столетия в имперския град, евреите срещнаха тук един народ с леко сърце, склонен към сговорчивост, който под тази привидна лекота също хранеше дълбок инстинкт за онези духовни и естетически ценности, които имаха важно значение и за самите тях. Те дори намериха нещо повече във Виена – лична задача. (...)

Защото тъкмо през последните години – както в Испания преди една сходна и трагична гибел – виенските евреи се бяха изяви като блестящи творци, не, разбира се, чрез създаване на произведения със специфично еврейски характер, а придавайки, чрез едно необикновено съчетание на интелигентност и чувствителност, на австрийския гений, на виенския гений най-ярък е израз. Голдмарк, Гус-

тав Малер и Шьонберг получиха международно признание като музикални творци. Оскар Штраус, Лео Фал, Калман донесоха нов разцвет на традиционния валс и оперетата. Хофманстал, Артур Шницлер, Беер-Хофман, Петер Алтенберг издигнаха виенската литература на европейско ниво, каквото не бе постигнато дори при Гриларцер и Щифтер. Зонентал, Макс Райнхард подмладиха славата на града на театъра из целия свят. Фройд и големите авторитети на науката привлякоха погледите към стария прочут университет – навсякъде като учени, като виртуозни изпълнители, като художници, режисьори, архитекти и журналисти те безспорно си бяха осигурили видни и най-видни места в духовния живот на Виена. Със своята страстна любов към този град, с волята си да се приобщят към него, те идеално се бяха приспособили в неговите щастливи да служат на славата на Австрия; приемаха своето австрийство като мисия пред света и нека повторим в интерес на истината, че една част, ако не и най-голямата от това, на което Европа, на което Америка се възхищава днес в областта на музиката, литературата, театъра, приложните изкуства като израз на ренесанса на виенската култура, е било създадено от виенското еврейство, намерил от своя страна в това себеотрицание върховно осъществяване на своя хилядолетен духовен порив.“

(Из „Светът от вчера. Спомени на един европейец“. Прев. от немски Анна Лилова, ИК „Колибри“, 2018, из стр. 30–37).

Къщата на Стефан Цвайг в Залцбург

ЕДНА ОБЩОЕВРОПЕЙСКА ЗАРАЗА

Негативната свръхфиксация на нацисткия фюрер Хитлер към евреите (и особено към евреите интелектуалци), превръща Холокоста, стремежите да се постигне „окончателното решение“, в най-ужасяващото гигантско престъпление в годините на и без това толкова кървавата Втора световна война. Започнала с погромите над евреите из Германия, тази зараза се разпростира навсякъде из Европа. Загиват в лагерите, в газовите камери, и по улиците на гетата милиони невинни човешки същества. Българите имат основания да се гордеят: спасени са непосредствено преди грозното ги депортиране, близо 50 000 български евреи. Заместник-председателят на Народното събрание Димитър Пешев, владиците от православната църква Стефан и Кирил записват имената си в сред праведниците на света. За съжаление, тази съдба не е подарена на евреите от Македония и Беломорието и това стои като една колективна травма. Потомците на спасените български евреи в Израел помнят този уникален български принос на толерантност в жестоките времена на Втората световна война.

На 17 март 1938 г. Гьобелс пише в дневника си:

„Проучванията ми във Виена завършиха с катастрофален резултат: почти всички в музикалните среди са евреи или хора от еврейски произход...“

Стефан Цвайг: „Не беше минала дори седмица, откакто Хитлер стана господар на града, когато бе издадена животинската заповед, според която евреи не могат да сягат на пейките – една от онези забрани, които очевидно бяха измислени само със садистични цели за гнусно мъчение“.

(„Светът от вчера. Спомен на един европеец“, ИК „Колибри“, 2018, стр. 446).

Антон Страшимиров: Няма съмнение, човекът в незначителните народи е твърде малък, за да дига глас върху какво да е от вътрешния живот на един горд и могъщ народ.

Но няма думата е само за онова, което засяга Германия? Не е ли ясно: – изстъпленията срещу евреите в тази страна са не само едно последствие от страшната трагедия на германизма въобще, но са и един етап в опасното разрастване на същата трагедия. (...) Може ли такава трагедия да се изрази само в едно преследване на евреите? Не, това е един печален етап. Надигналата се тъмна стихия ще надхвърли гибелта на невинните в нищо местни евреи и ще залее света! Ние можем да твърдим това – ние, шепата българи, защото го чувстваме по неизмеримата трагедия на родината си.

Да дигнем глас – да дигнем и ние, слабите, свой глас – на зов към света за правда и човечност в Германия, около нея и около нас!

Историята притежава факти за участието на евреите в световната културна съкровищница.

Еврейството и в своето разсейване из света е дало крупни културни придобивки: във Франция, Англия, Русия, Америка, Испания, Холандия и пр. (...)

У нас изобщо няма почва, нито настроения за неприязън към еврейството. (...) Помня, като учител в Видин, през 1897 година, имах един силен ученик по български език. Казваше се Яко Арифиев; понастоящем е адвокат във Видин. Произвеждахме изпити. За случая беше пристигнал и министерски пратеник. Целият изпитен щаб, начело с пратеника, по мое мнение, благоприятно за успеха на ученика, освободи от изпит последния. Нито един от нас в момента не помисли да прави въпрос за това, че ученикът е израилтянин. Напротив, сочехме го за пример впоследствие.

(в „Пробуда“, бр. 7, 1933)

Из „Нотата на Рачински“

(...) 2. На конференция в Сейнт Джеймс на 13.01.1942 г. правителствата на окупираните държави „приеха за една от главните си цели наказанието с помощта на легална юрисдикция на хората, виновни за тези престъпления или отговорни за тях, независимо дали са издавали заповеди или са били техни извършители и съучастници“. Въпреки това предупреждение и декларациите на президента Рузвелт, премиера Уинстън Чърчил и народния комисар по външните работи В. Молотов, германското правителство не престана да прилага методи на терор и насилие. (...)

3. Последните доклади показват ужасяваща картина на ситуацията, в която се намират полските евреи. „Прилаганите през последните няколко месеца нови методи потвърждават факта, че немските власти се стремят систематично към пълно унищожение на еврейското население в Полша, Западна и Средна Европа, а също в Немския Райх. Полското правителство счита за свой дълг да запознае правителствата на всички цивилизовани страни със следната напълно автентична информация, получена от Полша през последните няколко седмици, която показва повече от ясно новите методи за унищожение, прилагани от немските власти. (...)

19. Не е възможно да се изчисли точният брой на евреите, които са били унищожени в Полша след окупацията на страната от въоръжените сили на Германския Райх. Но всички доклади се

съгласуват в това, че общият брой на убитите достига стотици хиляди невинни жертви – мъже, жени и деца – и че от 3 130 000 евреи в Полша преди избухването на войната, над една трета са загинали през последните три години. (...)

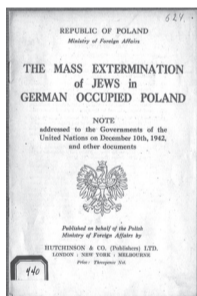
21. Полското правителство – като представител на законната власт на териториите, в които германците извършват систематично унищожаване на полски граждани и на граждани от еврейски произход от много други европейски страни – счита за свой дълг да се обърне към правителствата от Обществото на народите, с увереността, че те ще споделят необходимостта не само от осъждане на престъпленията, извършени от германците и от наказване на престъпниците, но и от намиране на средства, даващи надежда, че Германия, може да бъде ефективно възпрепятствана да продължи да прилага методите си за масово унищожение.

Из „Общата декларация“ от 17 декември 1942 г., подписана едновременно в Лондон, Москва и Вашингтон

Вниманието на правителствата на Белгия, Чехословакия, Гърция, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Полша, САЩ, Обединеното кралство Великобритания и Северна Ирландия, СССР и Югославия, както и на Френския национален комитет, е привлечено от многобройни доклади от Европа, че германските власти не се задоволяват с това да лишават от най-елементарни права лица от еврейската раса по всички територии, върху които се простира тяхното варварско управление, а сега прилагат на практика често повтаряното намерение на Хитлер да унищожи еврейския народ в Европа. (...) В Полша, която е превърната в главна нацистка кланица, гетата, създадени от германските нацистически, систематично се „изправят“. (...) Броят на жертвите на тези кървави жестокости се изчислява на стотици хиляди напълно невинни мъже, жени и деца. Гореспоменатите правителства и Френският национален комитет осъждат най-категорично тази зверска политика на хладнокървно унищожение. (...) Те потвърждават отново официално твърдото си становище да гарантират, че отговорните за тези престъпления няма да избегнат възмездие, и ще продължат с необходимите практически мерки за тази цел.“

Превод от английски: Маргрета Григорова, Венеса Начева

Брошурата „Масово изстребление на евреите в окупираната от Германия Полша“ (The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland) (1942)

Корица на брошурата (Polona.pl, публичен домейн)

Брошурата съдържа „Нотата на Рачински“ от 10.12.1942 г. (Едвард Рачински е министър на външните работи в полското емигрантско правителство в Лондон). Тя се счита за първия официален международен документ, който алармира страните от ОН за Холокоста в годината на „окончателното решение“ (1942 г.), приложено в Полша – „кланицата на Европа“. Съдържа 20 фрагмента, като в 14 от тях (4–18) са представени конкретни данни за немските престъпления, изведени от материали на емисаря Ян Карски и др. източници. В приложението към тях е публикувана немската заповед от 22.07.1942 г. за депортиране на евреите от Варшавското гето „без разлика от пол и възраст“ в рамките на т.нар. „Голяма акция“, подписана формално от името на Еврейската община. Адам Черняков, нейният председател, откъзва персонално да я подпише и се самоубива на следващия ден.

В брошурата влизат още и: речта на Рачински по радиото (17.12.1942 г.), резолюция на премиер-министъра Станислав Миколайчик и „Обща декларация“ от 13 държави със същата дата. Това е само един от протестните документи, съдържащи свидетелства за престъпленията на фашизма в Полша и наречени „Писма от окупираната Полша към Европа и света“ в том първи на монографията „Светът от вчера“ – видян през катастрофата на 1939 г. (Глава 3, с. 180–198).

Маргрета Григорова, Венеса Начева

Жълтата звезда

48 000 български евреи от историческите граници на Царство България остават живи (с цената на споменати унижения). Други 11 343 от Беломорска Тракия и Вардарска Македония имат обаче различна съдба. Събрани в етапни пунктове (с помощта и на българското Комисарство по еврейските въпроси), те поемат към лагерите на смъртта, като масово загиват в Треблинка.

Припомням тези факти, защото въпросната част от историята продължава да ни тревожи и днес. Годишнините от събитията отново и отново поставят под въпрос терминологията на случилото се – спасени или оцелели, недадени и дадени...

В един свой текст писателят Ели Визел нарича оцелелите от Холокоста евреи „надежда за човечеството“. В края на 1940 г. в България е приет Законът за защита на нацията (ЗЗН), който копира антисемитското законодателство на Третия Райх. За да смекчи протестите, от трибуната на парламента вътрешният министър Петър Габровски заявява, че законът ще се прилага разумно, човешки и с морал. Появата на закона се съпътства от огромен брой протестни петиции – не само от интелектуалци, но и от професионални сдружения, както и от писма на обикновени български граждани. Изявлението на Габровски поуспокоява общественото мнение – нали в България е валидно правилото, че законите се приемат, за да не се спазват. Но не става така. Налице е и друго. Малочислена тълпа кресльовци тогава, както впрочем и сега, се упражняват в реториката „България за българите“, „Вън чужденци!“. Чупят се витрини на еврейски магазини. Насажат се игеи, че „някои“ пият кръвта на българския народ, че виновни за кризата са онези, дето вдигат лихвите и задушават рогното производство. Отнемат се имуществата, облагат се с огромен данък еврейските спестявания.

И все пак разликата с днешния ден е голяма. През 40-те години на XX век българското общество, въпреки войната, бедността, претърпените национални катастрофи и какво ли не още, е в далеч по-добро морално здраве. Доказателствата: писмо с 42 подписа в защита на евреите, сложени от депутати от проправителственото и прогерманско мнозинство по инициатива на Димитър Пешев. Повечето от тях са убедени националисти, а присъствието на подписа на Александър Цанков и гнес стъплица мнозина. Всъщност още поне трима народни представители подкрепят декларацията, но не успяват да поставят подписите си. В спомените си Димитър Пешев разказва как депутатът от Брезник Александър Симов подписва писмото-изложение до премиера проф. Богдан Филов с думите: „честта на България е спасена“.

И това е вярно. Историята на Втората световна война не познава друга парламентарна акция в защита на евреите с такъв размах, при това от страна-съюзник на Третия райх.

Втори аргумент: „кюстендилската акция“, в която особено се откроява ролята на членове на ВМРО като Владимир Куртев. В организацията явно е бил жив споменът за защитата на онеправданите в Османската империя, а не е надделявала битката срещу малцинства, която, уви, се води днес.

И на трето място, имаме безпрецедентната по своя характер позиция на Българската православна църква. Не дори на отделни митрополити като Стефан или Кирил, а на целия Св. Синод, който излиза с общата позиция и декларация.

Какво се е изляло в отговор върху Православната църква, е лесно да си представим.

Ето откъс от статията на народния представител Серафим Георгиев от официоза в „Вечер“, запазена в Държавния архив:

„Няма религия за нас във вековната религия на българския народ да пребъде обединен и независим на Балканите. Няма морал във неговите свещени отечествени интереси. Няма право във неговото признато историческо право да съществува горд, могъщ и свободен. Няма човешчина във от гоброто и злото, които засягат самия него... Тогава коя религиозна догма ни позволява да съизмерваме дълбочината на едно лигаво християнско милосърдие в София с дълбочината на студената гробница, която очаква българските национални идеали при една победа на фарисеите от Лондон или на иконоборците от Москва?“

Слава Богу, отговорът на Св. Синод в протестното писмо заместник-председателя митрополит Неофит до министър-председателя Богдан Филов (22 март 1943 г.) е не по-малко категоричен:

„Узнетителните мерки на Почитаемото Ви правителство срещу евреите и християните от еврейски произход се засилиха твърде много, особено в последно време. Така от сведенията, които се получиха в Св. Синод, в много градове от страната (например Скопие, Пловдив, Кюстендил, Дупница и др.) християните от еврейски произход и евреите са били насилно вдигани от домовете им и на общо основание, без да се търси вина, без оглед на пол, възраст, били изпращани в концентрационни лагери, като не им се давало достатъчно време за приготвяне и не им се позволявало да вземат със себе си малък багаж. Според обществената мълва тия концентрационни лагери дори не се намирили в нашата страна, а твърде далеч от нея. Пак тази обществената мълва твърди, че поради извънредните обстоятелства на интернирането, някои от така взетите християни от еврейски произход и евреи не достигали дори до концентрационните лагери.“

Ако официални писма като тези, при това в разгара на нацисткото „окончателно решение“, не бяха факт (а те са изключение в Европа!), т.нар. български ешелони на смъртта наистина нямаше да спрат. И тогава жълтата звезда щеше далеч по-болезнено да жигоса съвестите ни.

Тони Николов

(Със съкращения, Портал „Култура“, 28.03.2013 г.)

ГОЛЯМАТА ТРАГИЧЕСКА РЕПЕТИЦИЯ

Гражданската война в Испания съсредоточава вниманието на световната общественост в условията на заващата се и все по-нарастваща заплаха от нова световна война. В Испания се събират интелектуалци от Европа и Америка, журналисти и писатели, създават се интернационални дивизии – най-вече „отляво“. Пишат се книги, информационният поток е несекващ навсякъде по света. Ожесточението на враждуващите страни нараства; намесват се етнически, но и идеологически различия, съсловията враждуват; църквата, клирът е и жертва, но и вдъхновител за десницата. Особен момент в тази Гражданска война е, че вътре в средите на самите републиканци и на Народния фронт се насажда внесен най-вече от Съветския съюз вътрешнореволюционен терор. Така наричаните „интербригадисти“ разнасят след завръщането си в съответните страни или след емигрането (най-вече) в Съветския съюз практиките и идеите от това гражданско стълкновение. Съдбата на големия испански философ Мигел де Унамуно в опита му да защити автономията на университета в Саламанка, чийто ректор е в момента, срещу фашисткия диктат на фалангистите на Франко, се превръща в голям и нагледен символ. Макар и след националното помирение, спорната личност на каудильо Франко и до днес разделя испанското общество.

Веселин Ханчев. Картина от Испания (стихотворение – Из първата стихосбирка на В. Ханчев „Испания на кръст. Стихове“, С., 1937) – сборник български – стр. 128

Два танка минаха, притропа тълпа от войници, площадите димни оплискани бяха от кръв и екнаха песни по калните градски улици – победните песни за жертви, стенания, кръв.

Врагът се оттегли. Гранатите спряха да падат. Вълни от победни пълчища заляха градът, сред гърчове сетни там само ранените страдат, а черните танкове идват, премазват, рушат...

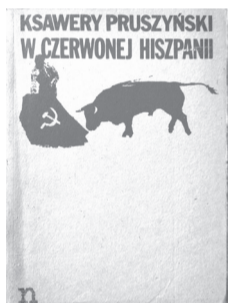
В жестокия миг, във безумния миг на разплата приклади се дигат. Пожари стихийни горят.

Победа, победа! – реве и разнася тълпата.

Победа, победа! – с насмешка повтаря градът.

В. „Час“, 03.02.1937 г.

В червената Испания (1937)

Ксавери Прушински, В Червената Испания. Корица към изданието от 1985 г., която отразява връзката между Революцията и Коридата, наблюдавана от Прушински в Мадрид. „Революцията по никакъв начин не прекъсна традиционното развлечение – пише той. Поне в две отношения: на плаката беше отбелязано, че биковете за онещната корида идват от конюшните на „ексмарките“ и „екскондетата“. Именно революцията, последната истинска революция добави това „екс“. И също така революцията добави на плаката, че коридата ще се разиграе в споразумение с народната милиция. Танкът, който разрушаваше църкви, се спря пред арената. Това си струваше да се види“.

за да се бие рамо до рамо в предградията на Мадрид. От другата страна беше същото. Поляците от батальона с името „Домбровски“ – разбира се, Ярослав Домбровски, военният водач на парижката комуна – те ми разказваха, че в тихите вечери в околите звучат полски песни. Поляците (а тук е пълно с тях) ми разказваха още, че една нощ дочули зов откъм Каса дел Кампо: „Поляци, не стреляйте!“ Но стреляли, защото това е добре познатата мавърска хитрост: да молш за мир, а сам да отговаряш с изстрели. Тук хората трябва да бъдат винаги нащрек.

Братоубийствената борба на испанците (такава е всяка гражданска война), излезе извън рамките на един народ и стана братоубийствена борба между всички европейски народи, все по-яростна. (...)

„И ето че, четейки вестниците, имам впечатление, че в тях всичко започва да се вижда ясно. „Борбата продължава!“ – този възглас на британската преса говори много. Имаше ли в тази война ненамеса? Функционираше ли надзо-

рът над границите? Дали фаворизираше някого? Ако е така, то кого?

Ненамесата беше само политическа игра. Ненамесата беше „приложна политика“. Мадрид имаше право, когато казваше, че се дава път на немското оръжие. Имаха право в Бургос, когато казваха, че се толерират съветските транспорти. Ненамесата допускаше и едното, и другото. Тогава защо съществуваше? Защото пропускаше и едното, и другото – целенасочено. Така, както се отварят и затварят шлюзовете на Суецкия канал. Тази война беше регулирана. Колкото

СТРАСТИ В ИСПАНИЯ

Земря на легенди, романси и революции, на рицари, светии и бунтовници!...

Фактите

Испанската гражданска война прогълтва три години и приключва с превземането на Мадрид от войските на ген. Франко на 28 март 1939 г. Войната завършва с победа на националистите бунтовници, подкрепени от Хитлер и Мусолини, със свалянето на републиканското правителство и с изгнанието на стотици хиляди испански републиканци, много от които бягат в бежанските лагери във Франция. Символ на жестокостта става унищожаването на град Герника от германския въздушен легион „Кондор“ на 26 април 1937 г. Немски и италиански бомбардировачи сричат селището със земята за часове. По-късно Пикасо ще нарисува в памет на това злоещо събитие своя шедьовър – картината „Герника“. Гражданската война завършва с трагични резултати – около 1 милион загинали: 500 000 на фронта и още толкова в локални конфликти, от глад и епидемии. 465 000 поемат по пътя на емиграцията. Едни не се завръщат никога, други се завръщат след Втората световна война, но раните и паметата остават забинаги да тревожат сънищата на испанците. Смята се, че над 600 българи участват като доброволци във войната, а десетки от тях заемат ръководни длъжности в армията и управлението на републиката. Има и две български бригади (батальоните „Георги Димитров“ и „Васил Левски“) в състава на озермната интербригадистка армия, заляла Испания. Около 100 души от българите загиват, над 200 са ранени на територията на Испания. Някои от интербригадистите впоследствие емигрират във Франция, СССР и Белгия.

Реакцията

Известно е становището, че Гражданската война в Испания е трагическа репетиция на Втората световна война, крах на демократичните ценности на старата Европа.

Не само общоевропейската общественост, но и всички в света преживяват Гражданската война в Испания като трагическа прелюдия на приближаващите военни събития, които с мощен тътен се разгръщат в годините след 1939 г. Най-известните участници във войната и наблюдатели на случващото се в Испания са писателите, чиито гласове отекват в цял свят: Андре Малро и Луи Арагон, Пабло Неруда, Ърнест Хемингуей и бъдещата му съпруга – американската журналистка Марта Гелхорн, Джордж Оруел и редица други творци. Случващото се в Испания има двойна перспектива: като конкретно национално събитие и като усещане за това, което тепърва ще се случи. Българи участват и от двете страни на барикадите, макар че левите идеи, съпричастността към републиканците все пак доминира. Българските писатели също са завладени от мега-сюжета на войната. Те създават вълнуващи картини на събитията, на обществените, политически и религиозни казуси, пред които е

Пабло Пикасо. Фрагмент от „Герника“

пъти надмощието на белите ставаше по-видимо, толкова пъти съветските гоставки за червените ставаха по-големи. Колкото пъти шансът на рег презморските гоставки ставаха по-големи. Каква беше целта на тази политика? Целта беше ясна. Преди всичко Англия, но и Франция не искаха зад Пиренеите да се настани нито комунизмът, нито фашизмът. Тези гържави от векове неутрализираха Испания. Направиха от нея държава, която не е международен партньор и стои далеч от европейските проблеми. Държавата на Филип

II, която създаде толкова трудности и в Англия, и във Франция, не се броеше в този свят. Комунистическата Испания беше възвечена в светската политика, фашистката Испания стана партньор на Германия и Италия. Тези гържави се стремяха да активират Испания така, че тя да изиграе оттам нататък някаква роля, па макар и тази на *brilliant second*. Англия и Франция не искат такъв обрат.

Ксавери Прушински

Превод от полски: Маргрета Григорова

изправена Испания по време на Гражданската война.

За Гражданската война в Испания са написани стотици документални и художествени текстове – репортажи, публицистика, мемоари, стихове, проза – пътеписи, разкази, романи, грами. Всъщност българската литература и политическа публицистика не са чак толкова богати; но създадените творби реагират на събитията и създават забележителни картини на разкъсвана от политически и религиозни борби Испания, разпнатата на кръста на старото и новото време. Текстове, посветени на травмата Испания, сигнализират за заващата се мрачна перспектива пред Европа и света, предупреждават за кървавата вакханалия, която от Испания ще се пренесе в цяла Европа и ще разтърси човечеството – Втората световна война.

Автори и текстове:

Пътеписите са най-популярните текстове, които отразяват злоещото лице на войната от първо лице. Те не са много, но все пак са автентични доказателства за случващото се в тази далечна и екзотична за българския човек страна. Светослав Минков създава своя своеобразен медиен репортаж „Мадрид гори“ (1936), Мария Грубешлиева предава впечатленията си от Гражданската война в Испания в книгата си „Какво видях в Испания. На писателския конгрес в Мадрид, Валенсия и Барселона“ (1938). А Кръстьо Белев създава серия от репортажни текстове на тема „Испания зове“ в периода 1937–1938 г. Участието на българските писатели във Втория международен конгрес в защита на мира и културата в Испания и Франция през 1937 г. им дава възможност да се сблъскат с автентичното лице на войната. Общото във впечатленията на всички автори е репортажният, но и силно изразен емоционален характер на разказите, градските пейзажи, социалните коментари, есеистико-философските им размисления и политически внушения за войната. В тяхната обработка на испанския сюжет на войната има удивителна прилика в описанието на трагедията на започналата гражданска война и в симпатиите на българските творци към ценностите на републиката. На тази тема е посветена и първата стихосбирка на поета Веселин Ханчев „Испания на кръст“ (1937). Младият творец отрича братоубийствената война, но никак си остава извън същността на проблема и потъва в лоно на абстрактния хуманизъм. Според тогавашната критика стихосбирката на Ханчев е „пропата от пацифистичните призови на автора за разбирателство, от нежеланието му да „вземе страна““. Всеизвестен е и фактът, че единствената книга, излязла посмъртно на Н. Вапцаров – „Моторни песни“, 1940 г., съдър-

жа забележителния поетически цикъл „Песни за една страна“. Той се вписва по специфичен начин в големия сюжет за Испания. Суровото и автентичното лице на войната предават автобиографичните романи на интербригадистите Никола Маринов – „Шестимата“ (1946) и „Интербригадисти“ (1948), на Владимир Иванов – „Испания в пламъци“ (1959) и на авторите в сборника с текстове „За свободата на Испания“ (1949). Те обединяват художественото, публицистичното и документалното ниво във вълнуващи разкази за военния и мирновременен живот в Испания по време на революцията с детайлни анализи на лично преживени събития. Но най-забележителни художествени текстове, посветени на войната в Испания, са серията произведения на писателя Димитър Димов. Те конструират най-мощната картина на Гражданската война в Испания и търсят причините, породили трагичния край на републиката. В центъра на испанската тема е неговият роман „Осъдени души“ (1945) и пиесата му „Почивка в Арко Ирис“ (1963). Писателят публикува и четири пътеписа, които отразяват неговите впечатления от командировката му в Испания – „Януарска пролет“, „Кастилска зима“, „Куха Испания“ и „Сан Себастиан“ (1946).²

Появява се и втора, по-късна вълна на художествено осмисляне и интерпретиране на испанския сюжет – през 60-те и 80-те години на XX век, когато излизат книгите на Александър Гиргинов и Роберт Меламед „Със заветите на Левски в Испания“ (1966), сборникът с разкази „Ние се бихме в Испания“ (1967), публицистично-документалната творба на Кирил Видински „В бой за Испания, в бой за света“ (1986) и др.³

В българското документално и художествено наследство почти отсъстват идеи за необходимостта да бъде поддържано едно статукво, да се укрепват например позициите на католическата църква и нейните оргени или на монархическия институт. В тях по-скоро доминира не само републиканският идеал, но и вниманието, съпричастността, съчувствието към т. нар. обикновения народ. Те са особено характерни за произведенията на поетите ни от 30-те години. Пример за това е стихотворението на Александър Геров, „Испания“ от 1938 г.

Мариета Иванова-Гиргинова Институт за литература, Българска академия на науките

² Испанската тема в българската литература и по-точно Гражданската война в Испания в творчеството на Димитър Димов е пространно анализирана в статията на Ралица К. Маркова „Испанската гражданска война от 1936–1939 година в творчеството на Димитър Димов – В: Ралица К. Маркова © Електронно списание LiterNet, 03.12.2008, № 12 (109) <https://litclub.bg/library/kritika/ilchevska/prop.html>

³ Испанската гражданска война в българската литература намира място в статията на Георги Г. Николов. Испания – слова и надежди – В: СБП от 24.11.2016, 6ж. на сайта: <https://sbp.bg>

Опитите на видни европейски политици да уловят нарастващите завоевателни амбиции на германския фюрер Хитлер с цената на недопустими отстъпки за сметка на прегадени европейски народи от Централна и Източна Европа, е един от най-срамните геополитически сюжети в навечерието на Втората световна война. С „отстъпването“ на Судетите, преди това и с „прегъщането“ на Аншлуса на Австрия с Германия, отваря всъщност пътя на армиите на Райха към Полша, към Париж и Брюксел, към СССР, в последна сметка. С късното ангажиране на САЩ на страната на антихитлеристката и антифашистка коалиция, с цената на милиони жертви по всички фронтове, благодарение и на решимостта на лидери като Уинстън Чърчил, на президента Уилсън, на генерал Де Гол, на военачалници като генерал Монтгомъри, генерал Сикорски и маршал Жуков, благодарение и на героизма и саможертвата на въстаниците от Варшава, на бойците на сражаваща се Франция, на съпротивляващите се италиански партизани, кафявата чума е унищожена.

Далагие

Чембърлейн

Чембърлейн, Далагие, Хитлер, Мусолини и граф Чано при подписването на Мюнхенското споразумение на 29 септември 1938 г.

Нечутото предупреждение на Александър Ликов:

„Ние се излагаме на атаки и подигравки от две страни, защото си позволяваме да направим компрометиращ паралел между фашио-расизма и болшевиизма, и то във време, когато двете доктрини и системи на управление се сблъскват почти във всички области: духовност, социална борба, политика, идеология и т.н.

И все пак! Тези две „теоретични“ противоположни доктрини на практика един ден (ние вярваме, че този ден е близо) ще намерят допирни точки и координация, които ще изненадат онези, които досега са свикнали да наблюдават жестоката им и безпощадна борба.

Без да го знаят и може би без да го усещат, болшевиизмът и фашио-расизмът (Рим-Берлин) са двама братя близнаци, които вървят успоредно, питаеику едно и също презрение и отрицание спрямо старата

форма на общество, култура и морал. И двете доктрини си въобразяват, че са измислили оригинални форми на живот.

Това, което при тях замества старите представи за живота, често е импровизирано, случайно, повърхностно и твърде авантюристично (да не използваме по-силна дума).

Никога досега един нов свят не е бил подготвен с толкова малко интелигентност и с толкова арогантност, както болшевиизмът и фашио-расисткият свят.“

(Из преговора към изгадената на френски език в Женева през февруари 1938 г. (шест месеца преди подписването на пакта Рибентроп-Молотов) книга на политическия емигрант Александър Ликов със заглавието „Неизбежният съюз Берлин-Рим-Москва“ и подписана с чуждото мистификационно име Габриел Лесли.

МЕЖДУ РУСКИЯ КОМУНИЗЪМ И ГЕРМАНСКИЯ НАЦИОНАЛСОЦИАЛИЗЪМ

Снимка на Сталин с Рибентроп след подписването на пакта „Рибентроп-Молотов“, 23 август 1939 г.

Твърде крехка е и основата на Италиано-Австро-Унгарския триъгълник. Наистина националсоциалистическият пуч през Юли 1934 г. довежда до убийството на австрийския канцлер Долфус и това изправя фашистка Италия и националсоциалистическа Германия на ръба на войната. Мусолини шумно разгласява, че „идеологията на Хитлер“ има малко общо с „идеологията на фашизма“ и дори прави опит да учреди фашистки интернационал, който трябва да се бори „срещу всякакви расови теорории“ и срещу „всякакви схващания за екзалтиран национализъм“ и за расово превъзходство. Обаче Унгария гради цялата си ревизионистична политика на германско-италианското сътрудничество и прави всичко възможно, за да поддържа приятелски връзки както с Рим, така и с Берлин.

Междувременно в началото на Октомври 1934 югославият крал Александър Караджорджевич е убит заедно с френския външен министър Луи Барту в Марсилия. Барту е наследен начело на външното министерство от Пиер Лавал, който под натиска на източноевропейските съюзници на Франция продължава политиката на сближаване със Сталин. През есента на 1934 Съветският съюз влиза с оващи в Обществото на народите, което компрометиращо съдебно самота идея за колективна сигурност, основана върху принципите на демокрацията в междудържавните връзки. Единствените държави, които протестират срещу приемането са Швейцария, Нидерландия

и Португалия. Към това време болшевиизмът е признат официално и от Унгария, Чехословакия, Румъния, България, Албания, но не и Югославия, макар че тя повече или по-малко се солидаризира с просъветската линия на чехословакия външен министър Бенеш и на румънския му колега Титулеску.

Сред дейните поддръжници на членството на Москва в женевската организация е просветеният диктатор на Турция Мустафа Кемал. По това време кемалистка Турция започва все по-видимо да се отдалечава от болшевиизма Русия и да търси нови съюзници и приятели. През ноември 1934 Мустафа Кемал прокарва закон във Великото национално събрание, който задължава всички турци да си изберат фамилни имена. По силата на тази реформа самият той започва да се нарича Ататюрк – „баща на турците“, а неговият близък съратник Исмет паша си избира фамилното име Инънюн, в чест на победата в тази местност по време на войната срещу гърците и Антантата.

Сближавайки се със Сталин, френският външен министър Пиер Лавал търси да привлече в анти-германската си стратегия и фашистка Италия. В началото на Януари 1935 той гостува на Мусолини в Рим и двамата решават да излязат с инициатива за опазване на австрийската гържавност. В замяна на това „гучето“ остава с впечатлението, че Франция му дава свобода на действие за завладяването на Етиопия.

През март 1935 Хитлер отхвърля военните ограничения на Версайския договор и въвежда задължителна военна служба, като създава 36 дивизии. Освен с всичко останало, фюрерът оправдават тази мярка и с болшевиизма заплахата, а Сталин не му остава дължен и го обвинява в какви ли не смъртни грехове. Но антикомунистическата риторика на единия и антнацистките филипики на другия не им пречат да поддържат доста оживена търговия помежду си. (...) В крайна сметка през май 1935 комунистическа Русия сключва пактове за подпомагане с Франция и Чехословакия. Съюзът на две демокрации с най-зловещата и най-мощната тоталитарна система е мъртвороден не само поради противоеестествения си характер, но и поради несъвместимите цели, които се преследват от отделните държави. В очите на Франция пактът със Сталин е просто заобиколно средство за политически натиск върху Хитлер с оглед на евентуално разбирателство, докато за Москва договорът с Третата република цели точно обратното, а именно – да се унищожи всякаква възможност за сближаване между Париж и Берлин. Чехословакия-руският договор може да се задейства само с изрично съгласие на Франция и Че-

хословакия, но в прага също гледат на пакта само като на политическо средство – външият министър Бенеш изрично подчертава пред сътрудниците и съпартийците си, че мисълта да се допуснат съединенията на „червената армия“ на тяхна територия в помощ срещу третия райх е „магарешка глупост“. (...)

При това Сталин дори не си прави труд да крие, че може във всеки момент „да скъса всички съюзи и мирни договори с империалистическите и буржоазни държави, както и да им обявя война“. Той решава да се възползва и от страха на широки обществено политически среди в Европа пред германския националсоциализъм и италианския фашизъм, като лансира нова коминтерновска тактика на „единните“ и „народните фронтове“.

Съюзът на Франция и Чехословакия със Сталин подкопава безвъзвратно и постигнатото сътрудничество на Третата република с фашистка Италия за опазването на австрийската гържавност. Самата природа на фашисткия режим предопределя неговата агресивност. Мусолини решава, че е дошъл моментът за осъществяването на замисъла му за „нова римска империя“ и в началото на октомври 1935 той предприема широкомащабно нахлуване в Етиопия. Италианското нападение срещу пълноправен член на Обществото на народите нагледно показва, че в Европа и в света всъщност няма надежден механизъм срещу агресията. Наистина Етиопската война предизвиква вълна от негодувание, под чието натиск Великобритания и Франция са принудени да предприемат мерки срещу Италия, като си дават сметка, че чрез това губят възможността за съвместни действия с Мусолини срещу Третия райх. Събранието на Обществото на народите гласува и стопански санкции срещу Италия, но единственият траен резултат е, че повечето източноевропейски страни изпадат в още по-голяма зависимост от германския пазар, което става в ръцете на Хитлер мощен лост за политическо влияние. При това фюрерът се възползва от санкциите, за да започне сближаване с фашистка Италия, но Съветският съюз и Съединените щати също не се усещат задължени да спазват ембаргото. Единствените европейски страни, които открито прилагат санкциите срещу Италия, са Унгария, Австрия и Албания. Сякаш албанците и австрийците сами подписват смъртната присъда на своята национална независимост.

Същевременно след като затъва във войната за завладяването на Етиопия, гучето изоставя полека-лека Австрия на милостта на Хитлер. През юли 1936 Австрия и Германия сключват „гужентълменско споразумение“, по силата на което Хитлер привидно обещава

да защита австрийската независимост, но в действителност австрийският проблем става вътрешно-германска работа и Виена не може повече да се оплеща на каквато и да било международна поддръжка.

През 1936 Хитлер лансира, сякаш по примера на Сталин, един четиригодишен стопански план, който трябва да подготви Германия за война. Целта е за 4 години германската икономика да стане самозадоволяваща се, или с други думи, да бъде напълно откъсната от външния свят. От същата година всеки индустриалец получава от държавата точни инструкции какво и колко да произвежда и на каква цена да го продава. Натоварен с непрекъснато уголемяващите се данъци, фабрикантът е длъжен да дава периодично солидни суми като „специална контрибуция“ за националсоциалистическата германска работническа партия.

Междувременно испанският народен фронт се ориентира все по-определено към пролетарска диктатура, което довежда през лятото на 1936 до военен метеж начело с генерал Франко. Мусолини ентусиазирано започва да подпомага „националните сили“ срещу народофронтовския режим, докато Хитлер се намесва само доколко, доколкото да удебели максимално конфликта и да отклони вниманието на Европа от по-нататъшните си стъпки. Сталин пък хвърля агентурната си мрежа, за да отстрани най-напред „нежелателните“ елементи в народофронтовското правителство, в което първоначално участват също анархисти и троцкисти. С постепенното им отстраняване и физическо ликвидиране народофронтовският режим започва все по-плътено да се доближава до съветския модел, докато франкистите започват все по-често да прибягват до кървавите методи на своите врагове. Португалският диктатор Салазар, който се опитва да следва примера на италианския фашизъм също оказва помощ на войските на Франко, но същевременно е принуден да вържи сметка за британските виждания, тъй като Португалия може да опази колониалните си владения само с поддръжката на Обединеното кралство. Така се стига до Комитета за ненамеса, който в действителност се оказва неспособно прикритие за намесата на Сталин, Мусолини и Хитлер.

Като цяло обаче Гражданската война в Испания засилва убеждението на повечето държавници, дипломати и общественици, че сблъсъкът между Третия райх и Съветския съюз е неминуем. (...)

Пламен Цветков

(Със съкращения, „Европа през 20 век“, Част 1, НБУ, 2002 г.)

СВЕТЪТ ДНЕС ВЛИЗА В КЪРВАВА ВОЙНА

След турбулентията на следвоенните кризи от краха на 1918-та, след причинените от червените революционери вълнения и обществени размирици, след демократичните свободи на Ваймарската република, в неудовлетворената от сключените договори Германия нараства жаждата за реванш, за преразглеждане на Версайския мирен договор. Така чрез пълзящ преврат идва на власт един авантюрист, изповядващ човеконенавистническата идеология на расовото превъзходство на германската раса над славянството и над другите презрени „не-арийци“. Наложена от канцлера Хитлер власт е неутържимо тоталитарна, експанзионистична, направо терористична. Без да се налага нацистки или фашистки режим, в условията на авторитарен личен режим, Царство България попада за няколко години в геополитическата орбита на нацистка Германия. Обяснението е в споделеното с германците желание за реванш и стремежите за осъществяване на националния обединителен идеал.

БЪЛГАРСКИ СВЕТОГЛЕД

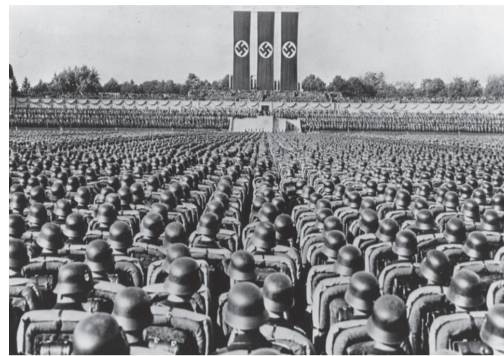
„Днес сме свидетели на необикновена война, която е обхванала цялата земя. Война се по всички материци и океани – по суша, над и под водата, из въздуха. Войната се вихри не само по фронтите, но и в тила. Участват млади и стари, не само мъже, а и жени, дори деца. Разгромват се държави, гинат народи, сриват се култури, нанасят се колосални опустошения във всички области на живота. Това е война ужасна, величава, апокалиптична. Между кои големи държави или групи от държави се води днешната война, това се знае. Интересно е обаче едно тълкуване от модерно-фолклорен характер. Според него тя била стълкновение между „класата, масата и расата“, т.е. воюват капиталистичните държави Англия, Съединените държави, Франция – по-рано – подпомогнати от колективистична Русия, против расистична Германия и съюзниците ѝ. С други думи, войната се води между английския либерализъм, френския демократизъм и руския болшевизъм – от една страна, и германския националсоциализъм, или хитлеризъм, италианския фашизъм и пр. – от друга страна. Днешната световна война е значи идеологична война. Затуй наред с ужасните разрухи на войната има сега и нещо друго. Дигат се цели гори от знамена, т.е. прогласяват се безброй възгледи, лозунги, системи, утопии – с една реч, идеологии или светогледи за всеземно или матерично преустройство, за вътрешна реформа на държавите, за пресъздаване или превъзпитаване на народи, за стопанско-социална преуредба, своеобразна култура, нова митология, вяра, символика, мистика... Вилнеят сега не само демони на разрушение, но се начева епоха на ново светосъздание. И то според началата, повелите, според свещеното писание на нови идеологии или светогледи. (...)

Какво излиза от този кратък преглед? Следното: Нашите съседни народи съвсем не са такива фаталистични пасивисти като голяма част от нас сега. Те възприемат духа на времето, изразен от съответния европейски светоглед. Ала това не им пречи да бъдат силно привързани към идеологичната система на своя народ. „Затуй да им пограждаваме ли? – ще възразят споменатите наши среди. – Та това са смешни шовинистични схващания, безумни мегаломани. Какво са спечелили нашите съседи с тия си народни разбираня?“ Да видим. Преди всичко в областта на идеологиите няма шовинизъм. Има светоглед, полезен за народа и държавата, и вреден. Сетне, колкото идеологията е повече окрилена от идеала за величие, от „мегаломания“, толкова тя е по-пригодна за целите на народо-държавната педагогия – за възпитание на младежта. Това добре знаят не само нашите съседи, но преди всичко великите европейски народи, които се отличават с най-отявлен „шовинизъм“. Те отглеждат най-системно своя шовинизъм чрез историографията си, която винаги е идеологична. Сега на последното питане: какво са спечелили нашите съседи с „шовинизма“ си? Светогледите помагат на великите сили в борбата им за господство над света, както вече се загатна. Пак светогледи, тия именно „шовинистични“ идеологии на нашите съседи, им помагат в борбата им за господство над Балканския полуостров. Само няколко посочвания. Българските славяни са стигали нявега до Пелопонес. Сега са при Воден и Солунско. Епир е бил наричан „българска земя“. Днес тая наша земя стига до Преспа. Наши деди са били в Панония, по Драва, към Колубара. Сега сме в Цариград, Пирот, Ниш.

Прабългарите господарували над устието на Дунава. Днес владеем до Балчик. А на изток? Навсякъде ние сме в отстъпление, а съседите ни в настъпление. От всички страни са откъсвани части от снагата на народа ни. Ние, българите, най-много сме губили на Балканския полуостров. Българи са се погърчвали, порумънчвали, посръбвали, потурчвали – и то на едро, системно. Обратното не ставало. Ние почти нямаме претопителна, денационализаторска сила. Казаното е вярно особено за времето на турското робство. Тогава навече са закомчили в народната ни гуша фаталистично-пасивистични схващания. Робска е мисловността на ония наши среди, които вчера и днес са слепи поклонници само на чужди светогледи. Това са потомци на няважните еничари. Те са модерни еничари! През турското робство, значи, отслабнала нашата сила. Ала през другите времена на миналото ни ние за щастие имаме собствена идеология. Имаме дори и през самото робство. Наш светоглед се създава напр. при цар Симеон. В тоя светоглед се съзира типичната схема: вяра, митология, политика. Симеон се прогласява в едно от писмата си до тогавашния византийски патриарх за Мойсей на богоизбрания си народ. Тук проблясва идея за българско месинство. От митичен характер са: преведените тогава повести за дръвната Троя, за Александра Велики, сказанието, че Симеон е Ахил,

ДУХ

Твърде късо бе времето, което ние прекарахме в Германия, за да може човек да прозре напълно в духа на тая земя. И все пак... Германия не ни беше съвсем чужда, непознатата страна. Освен туй има нещо сродно в съдбините на германския и на нашия български народ, а това освобождава ума и сърцето на българина от всички ония преграждания, лъжи и клевети, с които забулват истината за Германия и нейните многобройни врагове. Стара е с векове германската земя, ала там владее безсмъртен и вечно подмладяващ се дух. Началото на Германия е свързано с края на Римската империя. Но докато през дългата редица векове, които ни делят от тоя исторически момент, много други земи и народи преживяха своята младост, своя възход и едни застигнаха в своето величие, а други са вече в упадък, Германия едновременно постръмния път на своя пълен възход. Едновременно – от часа, в който започна нейното обединение. Времето преди тоя час, с всичките си колебания, борби, напори и поврати, е време на съсредоточаване на огромните сили на германския народ и земя. Постоянното в тоя време на борби и непрестанно подновяващи се напори е духът на Германия, който се подмладява с все по-големи сили в душите и делата на всяко ново поколение. Постигайки своето обединение в решителна борба с всички свои врагове, днес Германия е пред прага на най-светлата епоха във вековната си история, а от тоя праг започва ново време и за цяла Европа, за целия свят. Безсмъртният дух на родината на Фридрих Велики, на Бетовен и Гьоте и на мнозина други богоизбрани мъже живее и гори като животворен огън навред из тая земя. На всяка стъпка там се чувства неговата сила, възродителният му полък и неговият сяй. Стоим прехласнати на

а българите мирмидонци – първи знак за Възраждането в Европа – името на Симеоновата столица Преслав, т.е. върховно славен град, делото на Боян Магесника, син на Симеона, и пр. Основни идеи в третата светогледна съставка, политиката, са следните: България е държава с международна стойност, равна на Византия. Затуй българският владетел носи титлата цар, т.е. император. Той е глава и на черквата, както римските императори: цезаропапизъм. Културата на държавата е славянобългарска. България е вожд на православието и славянски народи. (...)

Но защо светогледът ни да не окрилява нашите поколения към висините и размахата на великите световни идеологии, както при Симеона, Богомила, Раковски, Ботюова? От друга страна, българският светоглед, допълнен според духа на времето и усъвършенстван непрестанно, а главно станал плът и кръв на всички сънародници сега и от всички игни епохи, непременно ще ознаменува всенароден активизъм, ще донесе всеобщо благоденствие и ще доведе до исторична зрелост, като се осъществи и народната ни мисия в историята. Защото чисто Българският светоглед е компас. Той само извежда през историчните бури към спасителния бряг. Сега и винаги! (Сп. „Просвета“, 1942, кн. 4.)

Найден Шейтанов

Михаил Негелчев

брега на Траунзее. Водите на голямото езеро са синкавозелени и разтварят необятна водна шир, която се губи далеч отвъд, в бялска на отразеното в нея слънце. Срещу нас се издига гигантски конус, стръмен и каменист, устремен да пониже небето, а неговото бяло отражение се люлее в дълбините на водата. (...)

В Мюнхен паднаха първите жертви за нова Германия. В Потсдам бе завързан якият възел между миналото и бъдещето на великата земя; там пред безсмъртните сенки на Фридрих Велики, Хинденбург прегаде съдбините на Германия в ръцете на Адолф Хитлер. Отново бе преболяла своята рана Зигфрид и над стария грешен свят се издигна като небесен лъч неговият всепобеден меч. Духът на Германия се прероди в страдание. Сто милиона германци бяха осъдени на безрадостен живот в бедност и разтление. Тогава бе издигнат спасителният лозунг: труд и борба до победа! Една тъмна воля трябваше да бъде сломена и нейната сила – пъклената сила на злото. С труд плодотворен над черната гръб на земята, във фабриката, в кабинета на учения, срещу всички зли природни стихии. Полята са превърнати в градини, прогонени са от фабриките и от работническите жилища мракът и болестите, прокарани са пътища, издигнати са гигантски сгради, остарялото и прогнилото се руши, новото се строи усърдно и всеки камък се слага върху здрава почва, всеки въздух се забива с твърд удар. В усилен труд и в огъня на борбата се родиха новите люде на Германия и отново в измъчената душа на германеца оживяват неговите стари изпитани добродетели: безстрашие, чест и благородна гордост, любов към истината и красотата, справедливост, човешина, всеотдайна преданост към родината. В мрака на

ГЕРМАНИЯ – МРЪСНА ПРИКАЗКА

Германия, германският рег, германската цивилизация, Германия, като даваща една идея за Нова Европа, присъстват трайно в българската политическа публицистика, а и като документални жанрови образци от тридесетте години. Разбира се, в зависимост от своите симпатии и геополитически нагласи авторите представят националсоциалистическата германска действителност по различни начини. Митичният писателски влак на дружбата с Германия дълго пътува във въображението на българските интелектуалци. Малцина обаче са тези, които по призива на самоопределената се като председателка на българската секция на профашисткия Европейски писателски съюз Фани Попова-Мутафова склоняват да се качат на този влак. Обвиненията за мнима или реална съпричастност към каузата на Германия дълго отекват и в следдвестосептемврийските процеси, дебати, внезапно появяващи се обвинения. Мощното въздействие на текстовете (макар днес да ги възприемаме с отрицателен знак), които публикуваме в настоящия раздел, е защото представят реалните лични впечатления на своите автори. Не трябва да забравяме, че в годините, предшествали, а и в хода на самата Втора световна война, България е близък съюзник на Германия, на нея тя се уповава за осъществяването на своя дълго бленуван обединителен идеал. В съзнанието на голяма част от българите Германия излъчва за цяла Европа сила, мощ, дава бъдеще. Фигурата на фюрера, на Хитлер, е силно идеологизирана, той е едва ли не митически герой от древногерманския епос. Редом с него стои фашистският му събрат Мусолини, макар и фигурата на италианеца да не е така монументална. Знаем, че по време на действието на Пакта Рибентроп-Молотов масовите русофилски нагласи на голяма част от българите намират своето равновесие с прогерманските увлечения. Но българите имат и непосредствени впечатления за германската войска, за нейната дисциплинираност и „демократичност“ от преминаването ѝ през България към Гърция в една от фазите на войната. Въобще, до нападането на Съветския съюз образът на Германия стои по-скоро някак идеално в съзнанието на вярващите в официалната пропаганда.

стария свят се раждат нови, светли рицари и в техните сърца гори духът на Германия. Те ще победят. Моята родина ги благославя.

Димитър Талева

(В. „Зора“, 28 октомври 1941 г.)

Септември 1939

1 СЕПТЕМВРИЙ

Веднага виждаш в часове такива, че всеки миг е в тях неповторим, че с тях е почнал вече ден небивал – такъв е тоя ден сега в Берлин.

Той идва след мъчително затишие и в своя смисъл е така велик, че в всеки жест тревога скрита диша, и е излишен в него всеки вик.

Мълчи Берлин. Мълчи суров просторът. Мълчи страната в тоя тежък час, и в тежкото мълчание говори един човек, зове единствен глас.

Единствен вик към бъдещето глухо, пред чийто зид студен сега стоят жени с очи очакващи и сухи, мъже със израз потъмнял, но твърд.

Мълчи Берлин. Минават часовете. Висят безмълвно мощни знамена. Сред тишина, под тежък мрак в небето светът днес влиза в кървава война.

Никола Фурнаджиев

(Сп. „Златороз“, Год. XXI, 1940, кн. 1)

Облечените като войнички Багряна и Дора Габе при навлизането на българските войски в Добруджа

Списък с деветнадесетте теми за този наш разказ:

1. Общобългарската трагедия с Ньойския диктат: големият старт на всички колективни умонастроения
2. Атенатите и преврати: дестабилизацията на демократическото общество
4. Маргинализирането на политическите партии
5. Взривеният политически език
6. Български доброволци, публицисти, поети и писатели, посветени на една голяма световна тема: СТРАСТИ ПО ИСПАНИЯ
7. Македония като българска земя
8. Съдбата на българските евреи
9. Военните на общобългарската сцена: случаят „Морава звезда кървава“
10. „Тъга по юг“: носталгия по загубени и мечтани български територии
11. Невъзможното балканско съвместяване на мини-имперски проекти: администриране и присъединяване
12. Митологизираната фигура на Царя Обединител
13. Триумфалното „връщане“ на Добруджа: единствената българска радост
14. „Неизбежният съюз“: едно нечуто предупреждение
15. Български цивилизационни утопии за Европа, срещу Европа и извън Европа
16. Поляризирането сред писатели и интелектуалци: „германофили“, прозападните привърженици и подвластните на кървавата аура на Великото пролетарско отечество
17. Отрезвяването: несправедливото наказание с бомбардировките
18. Изгубени в провинцията: писатели се търсят епистолярно в тъмнината на евакуацията
19. Птица над пожарищата: плахата надежда

ГРАНДОМАНИЯ, ПОДРАЖАНИЕ И ЖЕСТОКОСТ

Дълго време България живее с илюзията, че голямата европейска грама може да я отминне, че хем ще бъде в съюз с нацистка Германия и фашистка Италия, хем няма да изпрати нито един войник на Източния фронт, ще продължи да има дипломатически отношения със Съветския съюз, но и ще осъществи обединителния си идеал за събирането на всички българи в общото Отечество. Същевременно и ще направи огромната глупост да обяви война на САЩ и Великобритания. Гласовете на прозападната опозиция така и не са чути. Жестоките бомбардировки над София и други български селища са трагическото отрезвяване. Окупирването на страната от Червената армия на 9 септември 1944 г. е окончателното събитие, променило задълго в трагическа перспектива историята на страната.

Една особеност на това време беше непрестанното банализуване на понятието „ново“. Например „Нова Германия“, „Нова Унгария“, „Нова Европа“ и всичко ново, многообещаващо, рекламно гръзко. Цялата пропаганда на това време ми се струваше като опаковка на кутия с грандиозни етикети, но с банално, скучно съдържание. Целият национализъм беше един амбалаж, в който бяха затворени ерзази. Като почнете от многословните речи на фюрера, Гьобелса и другите лайтери, гаулайтери, по-големи и по-малки фюрери, обергрупенфюрери и разни други нескончаеми степени в хитлеристката йерархия, преминете през вестниците им, списанията им, сборките, конгресите, дневните и нощни манифестации, факелни шествия, френезии под балкони, неистови изстъпления, вие ще видите най-тържественния марш на европейския упадък.

Отвориш някое „ново списание“ с громки заглавки и ще видиш върху фона на хубавото старо време, когато Европа беше страна на културата, върху сградите, строени от старите майстори, да се развяват нахално знамената на партията. Новото се настаняваше със своите груби ботуши върху изящността на истинската култура като някой простак, който

влиза в неподходящо фина за него среда и се чуди откъде да започне. (...)

Грандоманство и поза. Това бяха елементите, които превърнаха Европа от градината на културата в школа за посредственост. Комично напращане, кражба на ценности и кошунство. (...)

„Ние не ще позволим на световното еврейство да преживее радостта от една победа на нашите врагове. Няколко часа преди да настъпи тая радост, ние ще ги унищожим“. Така говореха апологетите на Нова Европа, когато работите на Германия тръгнаха зле. Вгледайте се в тия думи, в тая съгъстена злоба, в това незапомнено злорадство и ще се уверите доколко тия хора са годни да станат знаме и водачи на един „нов ред“.

Абсурд! Никога светът, който се дирижира от разумна воля, не ще бъде оставен в ръцете на такива озверени хора, освен временно, за назидание и за изкупление. Бъдещите дни принадлежат на тия, които носят любов към човека като същност в своето съзнание и които ще осъществят обещаното Царство Божие на земята.

Георги Томалевски

(Из „Слънце след буря. Есета“, С., 1946 г.)

В БЪРЗЕИТЕ НА ЖИВОТА

В 1930 броят националсоциалистическите депутати в Райхстага скочи от 12 на 107, две години по-късно той се удвои. Светът замая и се подготви да бъде свидетел на една грандиозна историческа грама...

Помрачи се небосклона и над България, макар думата криза да имаше първоначално ограничено стопанско съдържание. Животът бе взел вида на някакво недоразумение. Двама международни заема бяха бързо консумирани, финансовото раздвижване от тях отмина като гъжг в суша. За обикновените хора меродавни бяха не бюлетините на борсите и стопанските страници на вестниците, а отраженията на ежедневие, чиято борса са заведенията: те залустяха, някои бяха затворени. Веселата нотка на живота изчезна и в речника се вмъкнаха думи и понятия като „мораториум“ и „облекчение на дължници“. Кризата заседна в психиката на времето.

В ранното лято на 1931 година управляващият вече осем години Сговор загуби (по собствена вина!) и трябваше да отстъпи властта на „безумците“, както Ляпчев бе нарекъл блока от демократи, либерали, радикали и земеделци. Промяната бе по-радикална от обикновената смяна на правителството: тя приключи дълъг период на сравнителна политическа установеност и откри един нов период – на раздвиженост, в който на партийното тържище излязоха и нови идейни веяния. Легализирането на земеделското движение, което след 9 юни бе държано в политическа карантина, из-

глеждаше, че внася елемент на нормализиране, още повече, че дружбашите се включиха в отхвърляната от тях система. България тръгнаше неусетно към неизвестността на бъдещето с изхабени стари сили и с неформени нови. Тридесетте години започнаха за страната с една голяма въпросителна. Миналото бе приключено, но идващите дни криеха евентуалности, за които тогава никои нямаше елементарна представа.

Началото на тридесетте години означаваше разделен синор не само в моя личен живот, но и в този на цялото ни поколение. В разстояние на няколко години завършиха университета или взеха държавния си изпит и навлязоха в бързеите на живота повечето незабелязани – със или без право – неговии представители. За всички тях въпросът накъде се поставяше в обществения му аспект и очакваше отговор в същото измерение. Аполитична може да бъде една младеж, докато не е прекрачила границата на отговорното гражданство. От този момент нататък тя дължи и на себе си, и на народа си изповядването на своите възгледи, развяването на своите знамена.

Стефан Попов

(Из „Безсъници“, ИЛ „Летописи“, С., 1992 г., с. 62-63)

Разрушената от бомбардировките църква „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ и спасената по чудо олтарна икона на светеца

ЕВРОПА, ГЕРМАНИЯ, БЪЛГАРИЯ

Трябва да кажа, че по онова време вятърът на авторитаризма, критиката на демокрацията, се носеше широко из Европа. Демократичните управления бяха съборени на много места: Испания, Португалия, Полша, Югославия, Гърция имаха авторитарни правителства. Във Франция, стоже-рът на демокрацията на нашия континент по онова време, демократичното управление беше често рязко критикувано. Пиеци с противодемократична тенденция ставаха актуални: „Кориолан“ от Шекспир, „Народен враг“ от Ибсен, „Топаз“ на Марсел Паньол – и трите бяха представени и в София. Освен всичко друго трябва да се има предвид и това, че по онова време никой не можеше да си въобрази докъде ще стигнат след десетина години националсоциалистите, не можеха да се предполагат концентрационните лагери за изтребването на евреите. Дори през войната, когато те са работели усилено, много хора, между които и аз, не вярваха на съобщенията за лагерите, които ни се предаваха по БиБиСи. (...)

Въпросът беше обаче дали ние ще останем настрана от войната, дали тя ще се ограничи само в Северна Европа. Но в това време започна да става явно, че както от страна на Англия и Франция, така и от страна на Германия се правят стъпки в България, за да я обвържат на своя страна. Това значеше най-малко, че се обсъжда възможността войната да се пренесе на юг от заетите от Хитлер Чехия и Австрия до Балканския полуостров. Югославия, Румъния и Гърция бяха стари съюзници на Англия и Франция и участваха в съюзите, които се сключваха след войната под френско покровителство, за да се запази положението, създадено от мирните договори. Но България, която заема центъра на Балканския полуостров, можеше да има важно значение, ако се стигне до война на Балканите.

Между това, в България едва ли имаше човек, който да не желае създаването за нас от мирните договори положение да се срути. Това беше и моето горещо желание. То можеше да се осъществи обаче само ако войната не се свърши с победа на Англия и Франция. Колкото по-голяма би била тази победа, толкова по-сигурно беше, че ние ще останем обвързани от оковите на договора за мир в Нюй. Ето защо толкова много хора съчувстваха на Германия; повтаряше се положението от началото на Първата световна война, когато Германия имаше у нас толкова много съчувственици поради омразата към Букурещкия мирен договор. Сега надеждите, които се възлагаха на Германия, караха хората да желаят победата ѝ и да вярват в тази победа. Политическият строй в Германия не смущаваше хората. Знаеше се, че там Хитлер управлява авторитарно, но точната същност на Хитлеровото управление не беше известна, а и демократичното управление се беше доста компрометирало у нас. Хитлеровото управление отдалеч се виждаше през мъгла и не можеше да се знае тогава до какви крайности ще доведе то, да се предвидят лагерите на смъртта. (...)

Петко Венедиков

(Из „Спомени“, Изд. къща „Проф. П. Венедиков“, С., 2019 г.)

БОМБАРДИРОВКИТЕ: ЕКЗИСТЕНЦИАЛНА И ТВОРЧЕСКА ТРАВМА, ОТРАЗЕНА В СПОМЕНИ НА БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛИ

След обявяването на символична война на Великобритания и САЩ, София живее във все по-напрегнато очакване на бомбардировките с черните хартии по прозорците, с оскъдните светлини и предупреждаващия вой на сирените. Началото на трагедията е неизбежно – 10 януари 1944 г. слага край на измамната само-заблуда, че апокалипсисът, сполетял Европа, е далечен и невъз-можен. Бомбените килими над София залчават за секунди до-вете, отнемат сакралността на личното пространство, нанасят непреодолими психически и емоционални травми на няколко поколения. Столицата се превръща в град на пожари, пепелища, със затрупани и осакатени хора. Ежедневната несигурност, драматичните събития на фронта, неясните перспективи са екзистенциална граница, която провокира осмисляне на творчес-кия и личния път, на направените избори, на приятелството и съпричастността.

Спомените за бомбардировките са особено пространство, в което, наслаждайки интимността на личното време върху обек-тивните исторически събития, в неподозрян от тях и неочак-ван за читателите синхрон, българските писатели създават една ярка, зловеща, със своите измерения, картина на града със скитащи бездомни сенки. Чрез словото те подреждат фрагмен-тите на своите преживявания документално, емоционално-изпо-ведно, създават трагичните микросюжети на историческото време.

Творческата памет свързва много и различни събития и чув-ства в хармонична цялост, подреждайки мозайката на фактите и емоционалното споделяне на личните преживявания. Спомени-те на Ана Каменова са фрагменти за смъртта-оцеляването-живота на няколко поколения по време и след войната. Болка-та от загубата на най-близките, на семейния дом е разказана ненапратливо, без намек за самосъжаление. Непоносимият то-вар на страданията провокира смирение, белязано е с дълг към мъртвите и с обрчане на живите. „Бомбардировката на 10 яну-ари 1944 над София отне живота на 5 души от нашето семейство, а ние бяхме едно много сплотено семейство, много привързани един към друг. Останахме живи само ние двамата (тя и съпругът ѝ Петко Стайнов – бел. Е. Т.) и двете останаха без родителски момиченца, които станаха наши дъщери. В продължение на 10 години не написах почти нито ред, не помислих за творчество. Цялата ми грижа беше да отгледам нашите дъщери.“

Въпреки дистанцията във времето, в „Бивалици“ Вера Му-тафчиева преживява със същата болезненост разрушенията и смъртта след бомбардировките над София. В текста тя е в позицията и на детето свидетел, и на зрялата писателка, която през оптиката на художественото слово превръща реалните събития в литература. Динамичната смяна на гледните точки, на визуалните картини от изпепелената столица създават син-теза между преживяното и наблюдаваното; между чувствата и обективните свидетелства. „Нещо непристойно, нещо срамно съзираше човек от две страни надничайки без да ще, в осквер-нената интимност на чуждия дом. Развяваха се над главата ти – нелепо окачени на голи дървеса – плетени на една кука завеси, недосъхнало бельо и пелени; търкаляха се пред стъпките ти не-мити тенджерки и цукала, бродирани покривки, разбит трапезен порцелан... По тухлите лежах трупове или живи хора, или ране-ни – неизвестно.“

Когато изтерзаните от смъртта и страха оцелели хора тър-сят спасение от опожарения, разрушен, призрачен град, следва разказът за пътя към спасението на евакуацията и убежища-та далече от него. „Птица над пожарищата“ е онази метафо-ра, която побира всички измерения на безумието на войната. Заглавието подвеща читателя, че това ще бъде текст, роден от въображението, но Константин Константинов, наслаждайки отделни фрагменти, придържайки се към документалната дина-мика на кинорепортажа, през изпитанията по пътя и съдбите на неговите случайни спътници, създава многото зловещи лица на войната.

В контекста на все по-брутално разоряващите се военни конфликти около нас, в памет на жертвите и тогава, и сега, думите на Константин Петканов носят послание за смирение, но и за памет в името на едно различно бъдеще: „Човек диша чистия въздух, свежите струи на небето, и живее. Само това безвъзмездно благо е достатъчно да го смири пред Бога и да го накара да се разбунтува срещу войната. Синьото небе е апотеоз на мира, защото на него има облаци, слънце, луна, звезди, но няма червеи“.

(Цитатите от Ана Каменова, Вера Мутафчиева и Констан-тин Петканов са по: Българските визуи за Европа, обеди-неното отечество и войната (1930–1945). София: ИЦ „Боян Пенева“, 2023, с. 511)

Елка Трайкова

Из книгата „Птица над пожарищата“ на Константин Константинов от 1946. В пасажа се описва сцена от бомбардировките над София: „Ницетата лъсна изцяло, гола и безутешна – без никакви труфила на изкуство и поезия. Откъм съдебната палата мърдаха в полусянката безформени, свити в черди фигури на старици, нощували в подземията. Оттатък, на тъмла стоеше об-легнат стражар, в кожух, с възпалени от безсънието очи. Някъде далеч се зачу

неясен гърмол на коли: в покрайнините бързо навлизаха каруци, за да отнесат оцелялата покъщнина в селата. И над града се носеше тоя глух и равен тропот, като шум на ново бедствие, което приближава. От една полуразрушена къща неочаквано изскочи млада жена, чудновато облечена за тия дни. С шапка, високи токове и копринено манто. Тя тръзна, залитайки край стените, лицето – из-цапано със сажки, очите ѝ гледаха безумно. По-нататък, из пустата улица една котка гонеше един плъх. В дъното на широкия булевард профучаха и заглъзнаха два германски камиона, препълнени с багаж и техни войници. Те също бяха от това озлочествено място, за да отнесат другезде нещастнието, което фатално вървеше с тях.“ (стр. 34–35).

Спомен на Ана Каменова: „Когато дойдох в съзнание, разбрах, че съм за-трупана с пръст, не можех да мръдна, лицето ми беше затрупано и аз се за-душавах. Невъзможно ми беше да отворя очи, клепачите ми бяха затрупани с пръст, ноздрите – също; все по-мъчно поемах въздух и усетих, че поемам последния си дъх. Тогава чух едно „ох“ съвсем близо до мен. Познах гласа на моя съпруг. Не знаех как намерих сили да освободя дясната си ръка – лежах по очи – и почнах да се изправям и да се мъча да освободя раменете. А до мен лежеше моят съпруг – лицето и ръцете му бяха затрупани с пръст и вар. Както лежах затрупана и неподвижна, с освободената си ръка свалих от главата му пар-чета вар и пръст. Той разтвори очи. Долната част на тялото му бе плътно затрупана. Той се измъкна и стана. Наведе се над мен, почисти малко лицето и раменете ми и изчезна. Не можех да разбера, защо след като се убедих, че съм жива, не продължи да ме измъква. Почти веднага той се върна и лицето му беше по-бяло от варна стена. Без нищо да ми каже, ме издигна и ме презърна. (...)

Майка ми все още седеше на стола, но безжизнена, сестра ми – сплескана до стената, снаха ми лежеше възник, племенникът ми не се виждаше между куп-чините вар и пръст. Само баща ми седеше невъзмутим. Само на него можехме да помогнем. (Ана Каменова, „Откъснати страници“, 1982 г.)

Падналата бомба върху дома на престарелия Михаил Маждаров е един от най-трагичните епизоди от бомбардировките над София. Убити са почти всички членове на укрилото се в мазето семейство – с изключение на оцеляла-та писателка Ана Каменова и на нейния съпруг проф. П. Стайнов.

Иван Грозев „Съдний ген“

Драматическият текст „Съдний ген“ на писателя Иван Грозев е написан в края на 1939 и в началото на 1940 г. във времето, когато военните сблъсъци в Европа прерастват във Втората световна война. Военният апокалипсис в пиесата пресъздава серия от зловещи картини от човешката история, които асоциират с Деня на Страшния съд и Второто пришествие. Пиесата е обозначена като „мирова драма“, т. е. световна драма в контекст, непознат със своите мащабни платна жанр в българската драматургия. Разказаната история е универсална, развива се във всеки град на разкъсаната от война Европа. В центъра на драмата са събитията от Втората световна война, която се представя чрез картини от библейския Апокалипсис. Музикални мотиви от „Ероика“ и Деветата симфония на Бетовен символизират борбата на Европа срещу нацизма и фашизма, придавайки универсалност на авторския замисъл.

Откъс:

Дочуха се глух трясък на бомби, навън започва канонада.

АПОЛОНИЙ: Чуйте, бомби избухват... Бучат танкове — трактори разорават земната нива за дяволска сеитба...

АСМОДЕЙ: Цивилизацията върши своето дело — спасява бедния човешки род от страданията на живота и го издига в незнайни небеса към вечен живот... Ха, ха, ха!

Някои жени с деца, минавайки, се отбиват при кардинала за благословия; целуват му пръстена, а той милва децата и утешава.

АСМОДЕЙ сериозно: Впрочем, без тия жертви науката не би се обогатила с нови открития, цивилизацията не би напреднала. И най-после, какво би станало с човечеството без тая вечна борба, която го държи будно и нащрек? То и без това би из-гинало, разяждано от собствени язви, от леност и порочност — от вашето изкуство красиво да се умира... Прочее, да живее борбата!

АПОЛОНИЙ: Борба, борба! — вечна борба! Преди потопа, и след потопа — борба!

АСМОДЕЙ: Науката ни дава жива картина за това. Тя разкрива земните пла-стове, като листове на граматна книга, и разчита миналото на земята.

АПОЛОНИЙ визионерно: Да, аз виждам: предпотопни изпълнски гракони, хвърчащи птеродактили, гигантски ихтиозаври и гуцери, тежки мастодонти, покрити с люспеста броня, въоръжени с граматни челюсти... Посред грохота на стихииите, посред избухването на вулканите, те водят безпощадна борба, и кръв обазря океаните... една чудовище поглъща друго чудовище...

АСМОДЕЙ тайнствено: Това е точно тъй — това са нашите прагеди.

АПОЛОНИЙ: И сега — човекът, техният кекав потомък, се ражда гол, без-помощен; но науката го облича с непроницаема стоманена броня и го снабдява с изпълнски крила, и му дава в ръка мънията и гърма, за да поразява своите противници — братията си... Човече, човече, не свети ли разум под твоя череп? Къде отиваш, човече?

АСМОДЕЙ: Излишна поетическа сантименталност — животът е безпоща-ден.

Навън избухва трясък.

АПОЛОНИЙ с нарастващо възбуждение: Картечници — тракане на грамат-ни челюсти... На къло свети — стоманени изпълнски змиш се търкалят с грохот, повалят лесовете и бъдат огън... Из въздуха се носят апокалиптични чудовища: гракони — бълващи пламъци, металически птици — сеещи смърт... Цялата земя гори, океаните пламтят... Коварни подводници дебнат граматни дреднаути — нагълтали в стоманена утроба всички гръмове на земята — О, те биха могли да разрушат Хималаите с тия гръмове, но една торпила им стига, за да избухнат в стихийен пожар чак до облациите и да изчезнат в дъното на океана... О, борба! Страховита борба навсякъде — по суша, по море, във въз-духа! Това е царството на Свърхзвъра, където един народ поглъща друг народ...

РАДИО: Всички изходи за навън да бъдат закрити.

Общ смут и сподавени гласове.

Бомбардираното Народно събрание в София

Полската Касандра и SOS-текстовете на войната

Полша има горчивата привилегия на гържавата, в която официално започва Втората световна война на 1 септември 1939 г. – с нападение при Гливице (по инсцениран мотив) от страна на фашистка Германия и 17 дни по-късно чрез съветска окупация (до 1941 г.). Тя понася и един от най-жестоките удари, но дава и пословични примери на съпротива (сред тях двете въстания – във Варшавското гето от 1943 и Варшавското въстание от 1944 г.). Превръща се в терен на масовата индустрия на смъртта и преди всичко на Холокоста (гета, лагери на смъртта). Неслучайно е наречена в „Нотата на Рачински“ (вж. с. 4) „кланицата на Европа“. Геополитическата позиция на Полша е полюсна и буферна – между двете водещи тоталитарни системи на ХХ век – хитлеровия фашизъм (с насочената на изток великогерманска политика на жизненото пространство) и сталиновия комунизъм (насочен на запад), всяка от които е представлявана от гържавите бивши окупаторки на Полша – Германия и Русия. Именно затова началото на войната дава повод за концепцията, че Втората световна война е Четвърта подалба на Полша, която започва с началото и не свършва с края на войната (концепцията на полонофила Норман Дейвис за удължената световна война в Европа). Полската гържава възстановява своя суверенитет след 123 години тройна окупация между Австрия, Прусия и Русия на 11 ноември 1918 г., но междувоенното двадесетилетие е изключително трудно за нейната външна и вътрешна политика. През първите години на независимостта си тя воюва с Болшевишка Русия, заставайки на пътя на т.н. „Червен коридор“ (кулминация е битката за Варшава от 1920 г., наречена „Чудото на Варшава“ в духа на полския Богородичен култ). До края на периода се опитва да издържи на трудното изпитание на германските претенции, прерастващи във фашистка форма на яростен национализъм. Друг водещ фактор на нейната геополитическа ситуация са пограничията – източни (наричани „Креси“), западни (Горна Силезия), както и територията на град Гданск, обявен за свободен град с решенията на Версай и станал един от претекстите за начало на войната. Полша загубва вековни културни центрове като Лвов и Вилнюс, които стават символ на нейното разпокъсано от политиката културно тяло. Въпреки

дипломатическата политика на трудно равновесие, именно в Полша избухва „завръзката на войната“ чрез тайния протокол към пакта „Рибентроп–Молотов“.

Полша е страна с утвърдена, изнесена в света традиция на културно присъствие (благодарение и на мощната си емиграция). Нейните творци (публицисти, поети, писатели, репортери, художници) стават гласове на предупреждението, „нощни сови“, които никои не обича (както ги нарича Чеслав Милош в есето си „Смърт за Касандра“ от 1945 г.) **Полската 1939-а година може да бъде** наричана чрез мита за Касандра (ретроспективен спрямо събдването на нечутите пророчества от споменатото есе на Милош и текста на Йежи Стемповски „Есе за Касандра“ (1947), които припомнят прогнозите от преди войната) **Полската** прогностика е еднакво силна и далновидна както в публицистичните си, репортажни и есеистични измерения, така и в художествената експресия на катастрофичните „предчувствия“, характерни за поетически групи („Жагари“, „Квадрига“, Люблинският авангард, „Волин“) и **отделни поети** (Чехович, Милош, Себила, Галчински, Лободовски, Гинчанка, Шлиевак). **Военната и политическа публицистика от 30-те години дава редица примери за прогнози и препоръки, свързани с определени идейни позиции. В нея се вписват репортажите на** Ксавери Прушински, „**Бъдещата война**“ (1934) на ген. Владислав Шикорски, книги на Аголд Бохенски („Между Германия и Русия“, 1937), Мариан Зджеховски („Прег лицето на края“, 1938), Владислав Студницки („За приближаващата Втора, световна война“, 1939).

Феномен, който стои в основата на полския военен разказ е и „тайната гържава“, уникална форма на Съпротива, организация и комуникация с останалия свят. „SOS-текстове“ и „Писма от окупиранията Полша към Европа и света“ сме нарекли поетически и документални свидетелства, които предупреждават за идването на войната и алармират по време на войната за нейните ужаси (мотивите на „предсказания“) и „сбъднатия апокалипсис“. Целостта на полския разказ е представена от нас с Венеса Начева в първия том на научната монография „Светът от вчера“. Тук даваме думата на много малка част от него с езика на оригиналните текстове.

Маргрета Григорова

Из Европа (1925–1929)

ABC

Азбука на заколението на мръсотията въшките пожарите Съединените щати И – Аржентина Бразилия Чили Полша и Русия фелотел и поител двама първокласни боксьори които винаги печелят Ние – поглъщащи месо веднъж на месец ние, които дишаме сяра скъпо струваща сяра като въздух ние влачим по улиците властта на хлътналите стомаси с безсилни юруци и празни джобове ще изгубим ще изгубим ще изгубим както обикновено

Хранят ни

Хранят ни до насита С храна за духа! 500 страници стрихнин романи пожълтели тении вестници сладки ядливи бацили от думи ни вкарва в устата преялото братство на литературчетата президентите министрите на просветата в Китай и на Запад! престанете да ни тровите не сме пльхове. (...) филм за световната война реализатори оператори ослепели всички надписи изтрити няма как да се разбере виещата жестикуация на милиарди ръце шаржовата игра на актьорските очи филм на безумието

Поемата излиза първо в „Reflektor“ през 1925 г., в разширена версия в поетическия том „Бягане до полюса“, през 1929 г., в отделно издание с корица на Тереса Жарновер. През 1932 г. по нея е сниман филм.

Анатол Стерн

Превод от полски: Маргрета Григорова

Есе за Касандра (1947)

III.

Умението да се предвиждат бъдещи политически събития не би трябвало да е нещо рядко, защото през междувоенния период съм чувал многократно прогнози, които се сбъдваха точно. Те никога не излизаха от устата на лица с високи служебни позиции, които притежаваха всички материални условия, необходими за правилната оценка на ситуацията и затова все пак бяха призвани да гледат в бъдещето. (...) Бъдещето на Европа беше тъмно и когато някой го оценяваше правилно, той изглеждаше черноглед и никои не беше склонен да го слуша. Хората с добро възпитание избягваха всякакви изказвания по тази тема. Трагичното в тази ситуация е това, че дълго време беше възможно дори най-малкото усилие на човешката добра воля да предотврати застрашаващата нашия континент катастрофа.

Когато припомням тогавашните пророци на унищожението, на първо място трябва да спомена Шимон Аскенази.

Неговата творческа работа и славата му бяха привилегия на младостта му, на годините преди Първата световна война. (...)

В един слънчев летен ден на 1932 г., след като обходихме по добре познатия маршрут старата част на града, излязохме на булевард „3 май“ и седнахме на една пейка. Отсреща тъкмо започваха да строят някаква голяма сграда. „Какво смятат да построят тук?“ – попита Аскенази. „Чух, че това ще е Националният музей“. „И тези хора имат здраве и сили да построят толкова скъпа сграда в град, обречен на унищожение?“. „Защо смятате, че е обречен на унищожение?“ – попитах аз. „Сега, когато седя с Вас на пейката, почти виждам как германците голитат със самолети и хвърлят бомби над града“. И на моята скептична бележка за пророчествата, той бързо отреагира: „Нима не виждате? И как може да не виждате? Замислете се поне за миз! Може ли да бъде друго?“. Тогава познавах сравнително добре немските въпроси и неговите следващи изводи ми изглеждаха госта оправдани.

В това време Аскенази прогължаваше да развие своята визия за бъдещето: „Само най-наивните могат да си представят, че Полша може да води война по друг начин освен на два фронта. Германците не могат да преминат границата край Збоншин без руснаците от своя страна да направят същото край Барановиче. Трябва да се съобразим с най-простия механизъм при тези случаи. Преди да удари Полша, Германия ще постигне превъзходство във военната си сила и ще си осигури неутралитета или бездействието на западните гържави. Твърде вероятно е по-рано или по-късно да превземе страната и да стигне до Барановиче. Но ще чакат ли руснаците да гоудат германците до техните граници? Не. Елементарната предвидливост ще ги накара да преминат границата преди тях и да заемат каквото могат, за да имат нещо на ръка при преговорите с германците и в случай на възможен конфликт да ги гържат, колкото се може по-далеч от собствените си граници. Дали, когато гоуде този ден, Съветският съюз ще бъде в споразумение с германците или с Англия и Франция или дори с нас, това ще зависи от играта на съюзничество за момента, но няма да промени ситуацията. Преминаването на границата и завземането на източната част на Полша ще бъде за Русия тогава несъразмерно по-важен въпрос от играта на съюзничество. (...)

Три години след този разговор Шимон Аскенази почина, като се твърдеше, че е от бърбечна недостатъчност. Но всъщност го убиха собствените му мисли, съзнанието за настъпващата катастрофа, която никои освен него не виждаше. Жена му почина през 1940 г. във Варшавска болница. Единствената им дъщеря беше убита от германците. (...)

Йежи Стемповски

Превод от полски: Маргрета Григорова

Публикува се с любезното съдействие на Института за документация и изследвания на полската литература във Варшава и г-н Пьотр Клоховски.

Сараево 1914, Шанхай 1932, Гданск 193? (1932)

Първи гдански впечатления

(...) Преди година германците искаха Аншлус, а още много преди това се говореше за странна замяна на Клайпедга с „коридор“. От няколко месеца се говори за Гданск. Това първи ръка за ръка с хитлеристките смущения, със слуховете за война. Свободният град с всеки следващ ден все повече се изпълва с революционния плам на безработицата, с кадри, които се зомват за война между бойни отряди. Цялата ревизионистична атака се концентрира върху този момент, върху надеждата, че в Гданск ще може да се направят първите проби в решенията на Договора за границите.

...а може би първите изстрели, които ще се чуят тук, ще бъдат по-тежки за Европа от Сараевските бомби? (...)

Хитлеристите – и стихията на смъртта. „Потомствените“ гданчани – бият и протестираат – Спомени и аналогии – Въпреки агитацията в Остхилфе

(...) А сега събитията от последните двайсет дни:

Малко след 20 юни: Гданск, централната гара, през деня. Обсипване с камъни на вагон с полски деца, тръгнаха на училищна екскурзия. Защото са пели провокативната песен: „Улани, улани, красиви като от картинка...“ („Ułani, ulani, malowane dzieci“)...

Два дни по-късно: Полският железопътен служител Антчак пътува от Сопот към Гданск с

влак. Спътниците му пеят националистични германски песни. „Щом пътувате с нас, то пейте с нас“. „Аз съм поляк“. Набиват го.

Три поляци вървят по Ланггасе. Разговарят. О, ужас. Поляци са и говорят на полски. Набити са.

Няколко дни по-късно се разхождат заедно равният Сегулович и двама полски граждани, видят им подказва, че са поклонници на Мойсей, казват се Каган и Глас. Вероятно, бранейки Гданск от еврейската опасност, хитлеристите пребиват Каган и Глас (...)

На следващият ден Исаак Плескин, търговец от Варшава, вижда двама хитлеристи в униформи, които вървят насреща му, на Лангемаркт, в центъра. Иска да се размине. Хитлеристите, след като повикват още трима други, малтретират и набиват полския еврей.

Пропускам други по-малки или по-известни случаи. През последната неделя бяха само три. (...)

Барутът, който ще избухне

„Всичко това ще свърши с Шанхай“.

Чух тези думи още първата вечер след моето пристигане в Гданск. Каза ги познат руски емигрант, отседнал в свободния град. (...)

Хитлеристите са убедени, че могат да провикират Полша. И после какво? После може би следва интервенция на гържави и друго решение за съдбата на Гданск, после – може би привличане

¹ Става дума за т.нар. Шанхайска война и японската бомбардировка на Шанхай от 1932 г.

Бъдещата война. Възможности и характер и свързани с това въпроси на отбраната на страната (1934)

Увод

(...) Стоейки на твърдата почва на съществуващите възможности и същевременно с пълно признание на голямата цел, която в стремежа към по-добро бъдеще води досега Женевските усилия, искам да подчертая силно необходимостта да бъдат избрани различни пътища, от тези, по които досега са правени усилията за постигане на тези благородни намерения. (...) Необходимо е да бъдат подложени на основна ревизия, към която трябва да се стремят тези народи, които за в бъдеще биха платили скъпо за допуснатите по този начин грешки.

Изводите за характера на бъдещата война, които се съдържат във втората част на този труд, са логично свързани с основните въпроси на съвременната национална отбрана и не са творение на чистото въображение. Те се основават на факти и са изведени от тях предвиждания, показателни за най-близкото бъдеще. (...)

От тази гледна точка подминаваме с млчане тези технически и военни възможности, които могат някога да се появят благодарение на нечуваните постижения на съвременната физика. Разбиването на атома с освобождаването на неговата огромна вътрешна енергия навежда на мисълта, че това ще доведе до нови неизчерпаеми източници на двигателна сила. Но това е засега въпрос *in statu nascendi* и в близко бъдеще все още не са видими начини на употреба за военни цели на тази слабо позната все още неовладяна мощ. (...)

Богатите, разполагащи със силна индустрия, държави, още днес се подготвят за съвременна война, която ще бъде и трудна, и скъпа, но същевременно ще е и необичайно страшна за изненаданите от нейните методи и средства на борба народи.

Затова и да се разчита на хуманизъм в бъдещата война, е трагична грешка. За народите с добра воля това би означавало да се оставят на милостта и немилостта на онези противници, които без да вземат под внимание международните забрани, се подготвят в случай на война да използват всички възможни средства за унищожение. (...)

Варшава, юни 1934

Част I Срецу опасността от нова световна война

(...) Два са съвременните видове империализъм. Единият е национален, другият – социален.

Логично е и се съгласува с опита от миналото, че следвоенна Германия представлява екзалтирания до най-висша степен национален империализъм. (...) Ревизията на решенията на договора (Версайския, бел. М.Г.) е догма, която произтича от волята на всички обществени пластове и е национален знак на политиката на Райха. (...)

Единствената новост, въведена от канцлера Хитлер, е фактът, че скъсвайки на 14 октомври 1933 година брутално сътрудничеството с Женевската система на международно сътрудничество, той разкри най-съществените германски намерения (маскирани така сърчно от републиканското управление). (...) В отбрана на тази постоянна политика стои и винаги скритата зад кулисите в Германия военна клика, чието влияние има в тази държава стари традиции. (...)

Друга, неподлежаща на дискусия черта на немската менталност е значението, което се приписва на ролята на силата във всички без изключение прояви на националния живот. Нищо чудно, че книгата на канцлера Хитлер *Mein Kampf* е станала истинско евангелие в Германия. Силата е представена в нея като източник на закони и главен фактор в международните отношения, който ще бъде решаващ за ревизията на решенията на Версайския договор. Актът на агресия, приложен при благоприятни обстоятелства с цел завладяване на изгубените територии, най-вероятно в Германия ще срещне единомислена подкрепа от страна на народните маси. (...)

В последно време често е критикуван съюзът между Германския Райх и Съветска Русия и е посочвано единство в тактиката, което свързва Германия с Италия. Стига се дори до твърдението, че между тези две мощни държави съществува тясно тайно споразумение. (...) Над противоположните съседски интереси между Германия, от една страна, и Съветите и Италия, от друга, до скоро доминираше общност между трите държави, която се изразява в опозиция срещу установения от Версай световен *status quo*. Ясно е, че всеки от изброените контрагенти разбира тази опозиция по своему: Съветите вървят по пътя на марксистката световна комуна с тях начело, Италия – на *imperialism*, Германия – на възстановяване на третата германска империя. Оттам би могло да възникнат остри сблъсъци и конфликти, но сега има стремеж към създаване на общ фронт, чиято цел е събарянето на съществуващата политическа и териториална система и унищожението на подкрепящата го международна организация.

Съгласно съвременното състояние на цивилизацията това изобщо няма да предпази човечеството от нова военна катастрофа. Досегашната поредица войни е заместена от нова форма на война. Според идеологията на СССР като първа и единствена комунистическа държава, това е начало на световен преврат. Негов авангард и главен инструмент е работническо-селската Червена армия. Целта ѝ е „освобождението“ на човечеството, каквато е била и амбицията на революцията от 1789 г., която вдига на

Варшава. Руини. Януари 1945 (Stanisław Jankowski, Adolf Ciborowski Warszawa 1945 i dziś Wydawnictwo Interpress, Warszawa, 1971) Bukunegura.tif

оръжие френските граждани, убедени, че извършват обществено-политическо преустройство. (...) По подобен начин съветската армия трябва да прехвърли знамената на победния комунизъм отвъд границите на болшевишката империя. (...) По такъв начин

двете противоположни понятия за суверенност делят съвременния свят.

Ген. Владислав Шикорски

Превод от полски: Маргрета Григорова

Из Краят на света (1929)

Виденията на свети Илдефонс сиреч Сатира за Вселената

(...)

На пиацата отсреща
в ролята на оплаквачки
на Земята ни злочеста
влезе група продавачки:

– Виждаш ли, ма, госпожа?
Не виждам.

Вижда се с просто око:

иде толкова едно

не добро, ами зло.

Шу-шу!

Му-шу!

Госпожа, аз го видех

при отеца като бех,

тъй-тъй,

въй-въй.

Тъй.

Във вестника го има...

Да има да взимаш...

О!

Що

е

то?

Туй е гняв Господен...

Що, що?

Ко-ко!

Космос наш роден...

гласи гласът народен.

Стъмни се и от реката

месеца оранжев изплува.

Дървета като пирати

на един крак танцуват.

Вълна безмълвно тръгва

сякаш да се пързуля.

С летеж луната се втъква

в клоните като дюля.

Всуе е пълнолунието:

пророчеството не е спряло.

Всуе вълните мудни: ето,

звънят камбани на умряло.

И цар, и пъдар не помагат,

ужасната примка се стяга.

Страхът следва безумието.

Облаци същинска орда
тежко се търят тъдява;
гнева на Майка Природа
мълчаливо възвестяват:
до града ни все по-близо,
до земята все по-ниско
приближават прокобни,
покъртителни, злобни.
(...)

ПРОЛЕТАРИАТ

Марширува войската,
не изтърваше такта:
пиколото пуска като кос
в общ с барабаните дух:
– Рам-там, кос-мос, гол-бос, боз
коз,
тук-там кос-мос – БУХ!

А след армията охтичав,
попрегърбен, сипаничав
вървеше спокоен
другарят Сапоне;
и с метлата машинално
прах измитахше и кално,
питайки се безвъпросно,
но се чуваше отвред:
– Космосът си е космос,
ама тука трябва ред.
Пък над тоз санитарин
и над тая земя
с улици, кули и гары
гълъб разпери крила.
А над него луната
посребри комините.
Вървяха си, значи, и мряха:
гълъбът, тоя, дружините...

Ей, на края на Болоня
сянка помръдна по склона.
Към гинешите в колонада
усмихна се Пандафиланда;
астрономът идилично
беше размечтан комай че:
– Боже, ето ти отлично
пролетарско пейзаже!

Поети на същото мнение
включиха римния струг:
„Ама че рядко знамение! –
и боклукчия, и боклук.“

Почна се стихоплетение
в дружеска надпревара:
„Макар да гине земята,
с пролетариата
да си направим гаргара.“

Смей се, палячо, поете!

Тозчас вече гърмеше,
тозчас вече тресеше
и нещо фатално
в простора висеше.
(...)
МАСА.
Следваха ги по петите им
народните утешители –
Интернационалите:
I, II и III,
IV, V и VI,
и VII – точно те!

Имаше и дъга,
спасение на света
закъсняло.
Понеже хванати за ръце,
като на пързалка,
едни се въртяха,
други бляха,

и милиардното сърце
издаде вик:
– Не ис-ка-ме край на све-та!
Напук ни дойде края на света.
Sic!
(...)

ИЗСЛУШАХ ТАЗИ ИНТРИГА
В НЕБЕТО ПО ТЕЛЕФОН
И ЗАПИСАХ Я НА КНИГА
АЗ, РАБ БОЖИ ИЛДЕФОНС.
FINIS

Константин Илдефонс
Галчунски (1905–1953)

Kwadryga, бр. 2, 1929 г.

Превод от полски:
Камен Рукев

Май 1939

Ту надежда в мен нахлува,
ту тревожна вълна.
Тъй много неща се случват —
задава се: любов или война.

И знаци има, че война ще дойде:
комети, речи и брътвежи.
И знаци има, че любов ще дойде:
сърце, световъртежи.

Комета заблестя среднощна,
пристигна преса дневна.
О пролет, пролет любовна!
Не, не любовна. Военна!

И пълна, пролетна луната грейна,
и образи довя съновни.
О пролет, пролет военна!
Не, не военна. Любовна!

Чета ежедневни вестни
и заключения от тях правя.
Късам листенца цветни:
харесва... люби... уважава...

Вещаеща! Съдбовна! Пролет,
от други пролети различна!
Каквото и да донесеш, готова съм,
ще понеса, приема всичко.

Стоя на май на кръстопътя,
разнопосочни пътища, пресечни,
но всъщност и двата ти пътя
отвеждат към въпросите последни.

Известия от радиото тътнат,
надвисва облачно тъгата.
Ще тръгна ли, нагоре ли ще тръгна,
или надолу – в долината?

Зузанна Гинчанка
(1917–1944)

„Литературни новини“/
„Wiadomości Literackich“, бр. 28,
1939 г.

Превод от полски:
Венеса Начева

Войната: предчувствието и горчивият опит

Пиесата „Бялата болест“ е ключово събитие в културния живот на 30-те години в Чехословакия, изграна е пред пълни театрални зали в Прага и четири от областните градове в страната (Бърно, Острава, Пилзен и Пардубице), както и на сцената на Братиславския театър пред словашка публика. Пада от театралния репертоар през март 1939 г., когато Чехословакия е окупирана от германската армия. Филмовата екранизация на пиесата е в програмата на кината от януари до ноември 1938 г. Нейното книжно издание, преиздадено седем пъти, както и филмът, е спряно от цензурата на протектората Бохемия и Моравия през март 1939 г., а Карел Чапек е първото име в списъка на забранените автори.

Есето на Милена Йесенска, включено в този брой, е автентичният свидетелски поглед от първите дни на войната, започнала привидно парадоксално без военни действия, с окупацията от нацистка Германия.

Бялата болест. Авторовото тълкуване на пиесата

Да предположим, че по света е избухнала нова и непозната епидемия, която се разпространява лавинообразно. За това не е необходимо изключително въображение; както знаете, през втората половина на Голямата война¹ повече хора са загинали от испанския грип, отколкото от олово или иприт.

Да предположим след това, че светът, който е зял от болестта, много прилича на света, в който живеем ние; че това е свят на трескаво въоръжаване, който се люшка на ръба между войната и мира, заплашван от динамита на гържавите, стремящи се към успех, експанзията и господството над други нации. Театралната пиеса „Бялата болест“ стои върху тези две предпоставки.

Намираме се почти в навечерието на война; гнес или утре, без дори да обяви война, атаката ще започне една безупречна армия, която за амбициозния си народ е изковал маршалът, обожествяваният национален герой, диктаторът и великият полководец. В тази ситуация ни връхлита бялата болест, ужасната и смъртоносна епидемия, която е като бързо разложение приживе, застига почти всички хора на петдесетгодишна възраст, а с нея се разпространява и паническият и деморализиращ страх; като нов удар на чумата, с която световното лекарско съсловие не може да се справи.

А сега си представете, че един малък лекар от бедната градска периферия, един обикновен личен лекар с научно минало, прекъснато някога назад във времето, ще открие онова, което не са успели най-големите медицински капацитети и здравни клиници по света: ще открие лекарството срещу бялата болест, ще го подложи на клинични експерименти и в мига, когато по света тръгва триумфалната новина, че лекарството срещу бялата болест е открито, той, заеквайки, ще обяви твърдоглаво: „Да, но ще предоставя лекарството си само на гържавите, които се откажат от агресивните войни и сключат траен мир с останалите народи. Бях лекар през войната“, казал той, „и зная какви щети на човека може да направи куршумът или ипритът. Нека хората си издействат мир и ще им дам лекарството си. Не съм политик, а лекар; и като лекар съм длъжен да се боря за живота на всеки човек, трябва да се противопоставя на убийствата.“

С изявлението си фанатикът на хуманността се връща обратно в своята периферия и продължава да лекува бедняците си. „Бедняците“, казва той, „не могат да направят нищо; богатите имат повече влияние, и ако пожелаят, по-скоро те могат да възворят мира на земята.“

Да спрем за момент при тази ситуация. Ако драмата „Бялата болест“ се играе на

сцена, зрителите ще спорят дали твърдоглавият пациент има право или не, след като отказва да помогне на страдащото човечество. Негово лекарско задължение е да помага на всекиго, а „останалото не ви интересува“, както му казва придворният съветник. Ето я привлекателната възможност да се дискутира върху някои морални въпроси, като например въпроса за класическия конфликт между задължението и съвестта; само че моят твърдоглав лекар възприема цялата дилема по-скоро наивно. Като лекар е длъжен да подари лекарството на болните. Като човек и лекар смята за свое задължение да не остави хората да се избиват във войната, доколкото сили-

те му позволяват това. Не отхвърля нито едното от двете задължения; иска да поеме и едното, и другото. Разчита – и то не без основание, че страхът от епидемията ще принуди нациите и техните правителства да договорят траен мир. По свой начин той е терорист на мира; нарекоха го утопичен изнудвач. Който го види как отказва помощ на жената, застигната от бялата болест, трудно ще се отърси от бурното чувство на несъгласие, или дори от антипатията. Е, нека го оставим да се откаже от своя пацифистки ултиматум; да кажем, че ще публикува лекарството си и ще отклони от хората заплашителната метла на бялата болест. Човечеството ще си отгърне; но утре или всъщност никои няма да го спре, когато хвърля газови бомби и убива не само хиляди свои и чужди войници, а и своите жени и деца – на това сме свидетели в наши дни. Или малкият неизвестен лекар ще предаде лекарството си, както му заповядва лекарската етика; или по единствения начин, с който разполага, ще опита да принуди човечеството да наложи мир, но с цената на това, че временно ще допусне хиляди хора да умрат от най-страшната болест. Това е неразрешима дилема; в единия или другия случай нашият лекар извършва онова, което се нарича трагична вина; и за неговото метафизично оправдание авторът не може да посочи нищо друго, освен че с окончателната катастрофа той ще понесе вината си.

Засега лекарят не се заблуждава в това, на което е разчитал: и без друго въоръжената до зъби, агресивна и честолобива на-

ция призовава за лекарството повече, отколкото към война; под натиска на епидемията световното обществено мнение е готово да приеме лекарския ултиматум. И в този момент военният диктатор, който с години е подготвял за нацията си най-голямата и най-силната армия, издава заповедта за атака срещу малката съседна гържава; защото неговото задължение е да не лъшава нацията си от победата. В мига, когато обявява пред възторжените тълпи началото на войната, той усеща върху себе си признаците на бялата болест. Единственият, който може да го спаси, е нашият твърдоглав лекар; той е готов да излекува маршала, но при едно условие: маршалът да оттегли своите армейски подразделения и да сключи мир. Маршалът обаче отказва; по-скоро би се разложил, отколкото да унижи нацията си. Но същевременно осъзнава колко нерешима е неговата ситуация: поради преброените му дни не може да завърши войната, която е започнал; няма на кого да отстъпи върховната си власт в гържавата; след смъртта му в райха ще настъпи хаос. Трябва да живее, за да защити страната си в разгорелия се световен конфликт; но ако продължи да живее, трябва да предложи унизителен мир и да стовари отговорността за незаконно провокираната война върху своята нация. Не остава нищо друго, освен мира; но няма ли спечелената война да донесе по-голяма слава на неговата нация, отколкото трайният мир? Мир, произнася маршалът, за да чуе как звучи тази дума. „Мир. Бог иска да възворят мир. Наистина, да възворят мир – това не звучи лошо. Моята нация ще бъде първата сред всички други...“

В този момент неотстъпчивият лекар отива при маршала с лекарството си; но по пътя го спира тълпата, опиянена от войната: „Граждани, викайте: Да живее войната! Слава на войната!“ „Не бива да има война“, изкрещява лекарят и е убит на място. Малките ампули с неговия серум са стъпкани в прахоляка и тълпата продължава да се носи с виковете: „Да живее маршалът! Слава на войната!“

Това е финалът, който бе определен като безнадежно песимистичен. Отчасти това е истина; войната е разпалена и бялата болест няма да бъде спряна; лекарят, неговото лекарство и трайният мир са мъртви, а на мизерна смърт е осъден маршалът, който вече няма да спечели започнатата война за своята нация; остава само ехтящата тълпа, която е убила едновременно маршала и неговия антагонист. Вероятно това с право е наречено песимизъм; само че дали днешното човечество няма достатъчно причини за песимистични мисли, а освен това дали да се понесе вината действително е безнадежно песимистично? Тази война вече няма да бъде спечелена; ще се сключи мир, с маршала или без него; ще продължава търсенето на лекарството срещу бялата болест, но тълпата, която е убила лекаря, дълго и скъпо ще плаща с изгубената война и болестта. И невинните ще страдат, но светът е такъв, че невинните страдат заради глупостта и грешките на другите. В края на краищата нито една грама не се появява, за да докаже, че светът е добър или лош; а по-скоро, за да почувстваме ужаса от него и необходимостта от справедливост.

Карел Чапек
Превод от чешки:
Добромир Григоров

(Текстът се публикува по изданието: Чапек, Karel, *O umění a kultuře, III*, Praha: Československý spisovatel, 1986, s. 725–729; чешкото издание публикува за първи път ръкописа на Карел Чапек, датиран от 1937 г.)

Корицата на първото издание на „Бялата болест“, 1937 г.

Журналистката Милена Йесенска (1896–1944) през 1940 г. Снимката е направена в Гестапо след ареста ѝ във втората половина на 1939 г.; след това е изпратена в лагера Равенсброк, където умира през 1944 г. Източник: Литературен архив на Националния литературен музей в Прага (Archiv LA - PNP).

Как се случват най-големите събития? Неочаквано и изведнъж. Но щом са тук, винаги откриваме, че *не сме* изненадани. Човек винаги има някакво предчувствие и знание за предстоящите неща, което просто е заглушено от разума, волята, желанието, страха, суматохата и работата. Щом душата на човек за секунда остане гола и освободена, с онова, което прави душата душа, вече осъзнава: знаех си. Неслучайно толкова много хора днес вървят и говорят: аз го предчувствах, казвах го. Вярвам им. Всички предчувствахме това, и дори да се бяхме вслушвали внимателно в гласа на сърцето си, когато например оставахме сами у дома, ако можехме да облечем усещанията си в гуми, които са истински, а не някакви идеи, които често са изопачени, бихме могли да кажем: очаквахме го. Но в логиката на нещата същевременно е и нелогиката на нещата. В живота си всеки човек очаква някакво удивително събитие: щастие, несгода, болест, глад, смърт. Но когато то дойде, той не го разпознава. Единственото, което знае за него, е, че целият е връхлетян от него, като не му остава нито време, нито възможност да действа.

Когато във вторник в четири часа сутринта звънна телефонът, когато се обаждяха познатите и приятелите, когато чешкото радио започна предаванията си, градът под прозорците ни изглеждаше като през всяка друга нощ. Съчетанието от светлините под прозорците имаше все същите очертания, кръстовищата съставяха все същата кръст. От три часа постепенно само светлините започнаха да се включват: при съседите, отсреща, отгоре, отдолу, после по цялата улица. Стояхме по прозорците и си казвахме:

те вече знаят. Събуждахме хората по телефона: знаете ли? Отговаряха: да. Мрачната светлина над покривите, бледата луна под облаците, недоспалите човешки лица, чаша горещо кафе и ритмичните съобщения на радиото. Така големите събития стигат до хората: тихо и ненадежно.

В немските вестници имаше репортаж за немските войници, които пристигаха в Прага: тих град на размъване преди началото на пролетта, колони с немски камиони и в тях мъже с туптящи сърца: какво ще стане вътре? Как ще се гържат хората по чуждите улици? Спират първия минувач в предградието, работник, който отива на работа. От пръв поглед разбират, че знае всичко. Държи се спокойно, тихо и спокойно показва пътя.

Както винаги, когато се случват големи неща, чехите имат изключително поведение. Нека благодарим на Чешкото радио за пестеливата безпристрастност, с която непрестанно и търпеливо обявяваше на всеки пет минути: немските войски напредват от границата към Прага. Бъдете спокойни. Вършете своята работа. Заветете децата на училище.

В седем и половина сутринта една група деца отиде на училище, както всеки друг път. Работниците и чиновниците тръгнаха на работа, както всеки друг път. Трамваите бяха пълни, както всеки друг път. Само хората бяха други. Стояха и мълчаха. Никога не бях чувала толкова хора да мълчат. По улиците изобщо нямаше хора на групички. Хората изобщо не разговаряха. В учреденията дори

ПРАГА, УТРОТО НА 15 МАРТ 1939 ГОДИНА

не вдигаха глави от бюрата си. Не знаят откъде идва това единно и сходно поведение на хилядите, откъде изведнъж избликва ритъмът на съгласието у толкова души, които не се познават: в осем часа и тридесет и пет минути на 15 март 1939 година войските на райха пристигнаха на булевард „Народни“. По тротоарите се движеха групи хора, както всеки друг път. Никои не гледаше, никои не се обръщаше. Немските жители на Прага посрещаша войниците на райха.

И те се гържаха учтиво с нас. Странно е как се променят нещата, ако една формация се разпадне на индивиди и двама души застанат един срещу друг. На Вацлавския площад чешко момиче е срещнало група немски войници – и тъй като е било на втория ден, тъй като всички бяхме малко изнервени и уморени, и защото едва на следващия ден човек осъзнава по-добре и мисли повече – по бузите ѝ са бликнали сълзи. И тук се е случило нещо странно: към нея се е приближил немски войник, простовато и обикновено войниче, и ѝ казал: Aber Fräulein, wir können doch nichts dafür...! (Моля ви, госпожице, не сме виновни за това...! – бел. пр.). Казал това, сякаш е утешавал малко дете. Бил с немско лице, леко луничаво, с леко рижава коса и немска униформа, и с нищо друго не се отличавал от обикновените чехи, обикновен човек, предан на родината си. И двамата са стояли един срещу друг, und könnten nichts dafür... И в това просто, ужасно обичайно изречение е ключът към всичко.

В един вагон на трамвая се е случило друго нещо: чешки младеж с някаква лента на ръкава се е разприказвал: какво ще направим сега, и кого ще натупаме, и как сега ще приключим всичко, и как сега ще се разправим със света. Освен лентата на ръкава е имал значка с пречупен кръст върху ревера на палтото. И когато гумите са потънали в дълбоката тишина на целия вагон, изведнъж се е надигнал немски офицер, който е седял в ъгъла, приближил се е до младежа, като го е заговорил на чешки: „Вие чех ли сте?“ Младежът се е наежил и с голямо самочувствие е казал: „Да, аз съм чех.“ Тогава офицерът е свалил значката с пречупения кръст от палтото и много отчетливо е казал: „Значи нямате право да носите подобно нещо.“

Виждате, че има моменти, в които човек би желал да отиде при немския офицер, за да му каже: „Благодаря ви, господине.“

Преди няколко дни разговарях с немец, естествено, националсоциалист. Той говори много дълго и много разсъдливо за статута на чехите, и за предимствата, които според него бяхме получили, и за неудобствата, които самият той беше видял. Това не е толкова интересно, защото днес всички неща са в зародиш и добре информирани хора не могат да предложат повече от едно мнение. Интересното обаче е неговото мнение за чехите, попита ме госта плахо: „Как ще ми обясните това, че толкова много чехи идват при нас и ни поздравяват с „Хайл Хитлер“?“

„Чехи ли? Това сигурно е грешка.“
„Не е грешка. Идват при нас в учреденията, вдигат дясна ръка и казват „Хайл Хитлер“. Защо? Мога да ви разкажа за един писател, който се стреми усилено – още сега и възможно най-скоро – неговите пиеси да бъдат поставени на берлинска сцена. Мога да ви разкажа за много хора, които правят повече, отколкото са длъжни, пределно усърдни, запълтени.

Виждате, всеки немец ще разбере националната гордост и националният гръбнак. Унизителното поведение провокира у днешния немец само горчива усмивка, повярвайте ми.“

След два дни градът се промени до неузнаваемост. В кръчмите има мъже в униформи, които не бяхме виждали и на снимки. По улиците преминават превозни средства, които никога не бяхме виждали. Движат се в различни посоки, винаги знаят какво трябва да направят, гържат се съвсем уверено и целеустремено. В книжарниците се купуват карти на Прага и френски и английски книги. Групи войници ходят по улиците, спират прег витрините, разглеждат ги, разговарят. И въпреки всичко това не спря нито едно колелце, нито едно перце, нито една машина.

На Староместкия площад има гроб на Незнайния воин. Днес не може да го видите – той е огромна купчина кокичета. Странната сила, която тайнствено ръководи стъпките на хората, води тук тълпи от пражани, всеки поставя букет от кокичета върху малкия гроб и големия спомен. Хората стоят край него и сълзите се стичат по лицата им. Не на жените и децата, а на мъжете, за които сълзите не са нещо обичайно. И това отново е някак подчертано *чешко*: това не е ридание, не е в страх, това не е отчаяние, нито конвулсията от някакво чувство. Това е само печал. Тази печал отнякъде трябва да излезе навън, трябва да навлажни няколкостотин очи. Вероятно така се създават националните навици, това вероятно са първите каменни блокове на дългогодишните традиции. На 15 март чешките майки с децата си ще ходят на гроба на Незнайния воин и ще оставят букети от кокичета. Това ще се запечата в мисълта на хората като голямо жертвоприношение.

Заг тълпата видях да минава един немски войник, който спря и отгаде чест. Гледаше плача на почервенелите очи, капките сълзи, заснежени планини от кокичета, гледаше как плачат хората, които плачат, тъй като *той* е тук. И отгаде чест. Явно разбираше защо сме печални. Гледайки към него, размишлявах върху Голямата илюзия: действително ли някога ще заживеем заедно – немец, чех, французин, руснак, англичанин – без да сме несправедливи едни към други, без да се налага да се мразим, и без да постъпваме несправедливо едни към други? Дали някой ден империиите ще се разбират помежду си така, както се разбират отделните хора? Ще изчезне ли някога границата между гържавите, както изчезва в отношенията между хората?

Колко красиво би било да го доживеем!

Милена Йесенска

22 март 1939

Превод от чешки:
Добромир Григоров

Преводът е направен по: Jesenská Milena, Praha ráno 15. března 1939. In: *Přítomnost*, roč. XVI, v Praze 22. března 1939, s. 185 – 186.

КЪМ ЕВРОПА, НО КЪДЕ Е ТЯ?

Двете идеологически крила, които отстояват ангажираната, „приложна“ литература, при което всъщност се сливат в едно цяло – комунистическото и националистическото, – се нуждаят от някаква алтернатива, дори в застрашения, политически напрегнат украински литературен живот от междувоенното време. И тази алтернатива се появява. Това става благодарение на най-последователния „европеист“ в Галиция – Михайло Рудницки, който се превръща в главния върховител за основаването на либералния гвусемичник „Назустрич“ и обединява около него средици от съмишленици. Идеята, която Рудницки – най-радикалният в своя кръг, както и Донцов, – полага в основата на новото издание, е аполитична („безпартийна“, според терминологията на Рудницки), та дори и „немирогледна“ литература. [...]

Този универсалист, „космополит“, а едновременно с това и патриот, който разбира патриотизма в категориите на откритостта, а не на етнически изолационизъм, е един от силните притегателни центрове на украинската либерална среда, за което Оля Гнатюк пише следното: „тя [либералната среда – О.С.] е доста многобройна... Средата създават родените в Централна Европа в периода между XIX и XX век интелектуалци с широки възгледи за либералната ориентация, които мислят чрез по-широки категории зад границите и националните разделения, но получават образование още в епохата на национализма. Виена за тях престава да бъде столица. Варшава се оказва твърде провинциална вследствие на преимството на етноцентризма над универсализма. Само Париж и занаят остава неизменен пункт за ориентация на културната карта на Европа“ (Гнатюк 2015: 257).

Двамата редактори на списание „Назустрич“, Михайло Рудницки и Святослав Гордунски, провеждат в Париж определена част от живота си; увлечението им по „парижката мода“, по-специално в представянето и стила на вестникарските материали, е общоизвестно и често предизвиква противоречиви реакции.

Михайло Рудницки за пръв път се озовава в Париж през 1910 г. – още като студент той тръгва натам, за да усъвършенства знанията си по френски език, слуша лекции в Сорбоната (бил е слушател на Анри Бергсон). За втори път заминава за Франция през 1919 г. вече като член на дипломатическата мисия на Украинската народна република. Връща се през 1922 г. в Львів като убеден „европеист“. В началото на 30-те публикува в емиграционното списание „Ми“, издавано във Варшава, програмна статия под названието „Европа и ние“, където сред главните ценности на европейската култура определя „свободата еднозначна с индивидуалното развитие на единиците“ (Рудницки 1933: 105) и възможността за самоизразяване на твореца без оглед на мирогледа му. Не е чудно, че тази идеология на свободата, която се издига пред мирогледа като първична и неприкосновена ценност, предизвиква съпротива от страна на идеологически ангажираната – и не задължително радикална, както около „Вистник“ – част от галицкото културно общество. Както пише София Козут, „в предчувствието за война, във времена на политическа нестабилност, в условията на бездържавност украинските културни дейци виждат в принципния отказ от каквато и да е идеология етична опасност, прокарвайки аналогии между етичния и политически nihilism на социализма и идейния nihilism на редакцията на „Назустрич“ (Козут 2012: 361). [...]

Още един апологичен мотив, който звучи при Рудницки, е доста идеализираното отношение към Европа и „европейскостта“, в чиято орбита той включва и руската култура, но изважда от нея родения на Запад фашизъм като „азиатско“ явление. Интересно е, че „Европа“ за Рудницки е в известна степен ретроспективно понятие. Той се опира от определени „сили“, които след Пър-

вата световна война („голямата европейска война“) подхвърлят на обществата мисълта за това, че идеите на XIX век са негодни за „новата епоха“; именно заради това според Рудницки настъпва „страшният гнешен хаос“ (Рудницки 2009: 67). Можем следователно да кажем, че следвоенна Европа вече не е онази Европа, към която той наистина се стреми; тя е отровена от „азиатскостта“ (фашизма и болшевиизма), унищожена е от войната и икономически, и социално, и духовно. [...]

При това у Рудницки има катастрофална визия за бъдещето на Европа (тази Европа, в която той живее, а не за която мечтае): „Възможно е на нашите най-близки потомци вече да се наложи да не признават цяла Европа и да се борят за идеалите на новата култура на Азия или Америка, съвсем противоположни на европейските. Ако тези идеали тръгнат по линия на връщането на най-първичните форми на общественото съжителство, към най-голямото изглаждане на различията между расите, гържавите, народите и членовете на всички обществени групи, тогава ние, които вярваме досега в целесъобразността и възможността за развитие на

европейската култура, – сме загубили“ (Рудницки 2009: 351). [...] Къде открива Рудницки Европа, която отговаря на неговия идеал? Например в книгата на Бенедето Кроче „История на Европа през XIX век“. Да, неговият идеал е свободомислеща Европа през XIX век, романтична и отворена към новото. [...]

И така, Европа, но къде е тя? Рудницки и Донцов, лидерите на вата галицки лагер – либералния и съответно националистичния, – четат Шпенглер и ронят сълзи за Европа, която отстъпва към миналото и се нуждае от спасение, но сълзите им са готовокова различни, доколкото различна е и тяхната визия за Европа.

Остан Сливински

Превод от украински:
Павлина Мартинова-Иванова

Текстът на Остан Сливински е извадка от монографията „Светът от вчера – видян през катастрофата от 1939 г., част I“ (2023), и се концентрира върху либерално настроената европейска група интелектуалци от Западна Украйна, в частност върху фигурата на Михайло Рудницки.

Федур Кричевски – „Живот (триптих) – Завръщане“, 1927

ЧЕТИРИТЕ УКРАЙНИ

Още през есента на 1938 г. украинската диаспора в Чехословакия обявява автономната Карпатска Украйна. След окупацията на чешко-словашката гържава автономната планинска територия преминава в състава на Унгария, където в годините на Световната война народът търпи масова маджаризация, а несъгласните с нея са подложени на разстрели. Това обаче представлява само първата стъпка към общоукраинско освободително движение.

На 30 юни 1941 г. в Львів и цяла Източна Галиция Организацията на украинските националисти (ОУН) обявява възстановяването на независимостта на Украйна. Нацистките управници се опитват да убедят Степан Бандера и Ярослав Стецко, че „в смисъла на гържавно-правната терминология ние [войските на Третия райх – бел.авт.] не сме съюзници, ние сме завоеватели на съветско-руските територии“ (Веселова, Лисенко упор. 2006: 275). Водачите на ОУН не се съгласяват с намерението на германските войски да окупират, вместо да освобождават, и упорито се готвят за сълъкновение с тях. В отговор на неподчинението Райхът причислява територията на независима Украйна към полския т.нар. Дистрикт Галиция, като на 1 септември 1941 г. съставя и отделен Райхскомисариат Украйна. Лидерите на ОУН са пратени в Заксенхаузен под специален режим.

По този начин за кратко се оформят четири України – независима Украйна на ОУН, автономна Карпатска Украйна, Райхскомисариатът и УССР, от които най-сериозни тревоги за Хитлер и Сталин буди първата. Събирането на активна армия от Степан Бандера, която да се включи във войната, за да постигне собствените си национални цели, се разчита

УКРАИНА ВІЛЬНА!

„Свободна Украйна“ (плакат)

от райхсканцлера като нападение в гръб. Вождът на съветските нации, от своя страна, се опасява от масово изтегляне на украинци от Червената армия, което допълнително ще утежни защитните ѝ позиции.

Предвид обстоятелствата логиката предполага украинската интелигенция да се раздели на четири неравномерни групи, които да защитават четирите України. Предполагането е и формално, тъй като писателите официално подкрепят или ОУН, или Хитлер, или Съветския съюз, или се борят за човешките си права в Унгария. Всички украински творци обаче разглеждат обединенията по-скоро като средство за постигането на независимост (абсолютна или поне частична) на родината. Всички говорят за свободата на Украйна едновременно настоячиво, като се различават само по методите за нейното постигане.

Все пак за единен фронт на украинските творчески сили не би могло да става дума. Политическите сблъсъци между воюващите страни са прекалено отчетливи, за да се пренебрежнат. Враговете са прекалено отличителни, за да се обобщят. Именно образът на антагониста със специфичните му белези е водещият разграничителен маркер между текстовете на авторите от различните України. Всички останали особености стоят върху стилистичното поле.

Съветските писатели са най-активни. В опит да създадат словесен пантеон на украинската борбеност и несломимост те не се придържат плътно към предписанията за социалистически реализъм, но и не го отхвърлят. При тях червеноармейци и мирно население действат едновременно. Текстовете тук варират от хумористични („Зенитка“, „Блицкриг“ и „Истински румънци“ на Остан Вишня), следват се и класическите епически модели, преобразени от диалектиката социалистически реализъм („На бодливата тел“, „Нощта преди боя“, „Воля за живот“ на Олександр Добженко), както и поетическите одически формули (напр. в поезията на Микола Бажан и Павло Тичина).

Съвсем различен е образът на врага в текстовете на поетесата и журналистката Олена Телига и на грузия представител на украинската емиграция и съратник на ОУН, Олег (Кандиба) Олжич. Като емигрантска поетеса и поддръжничка на независима Украйна на ОУН Телига определя за неприятел Русия и нейната империалистична политика. Авторката насочва погледа си на изток, за да обвини „братята от Москва и братята бронщайновци“,

¹ Препратка към марксисткия революционер и теоретик Лев Троцки (1879 – 1940), чието истинско име е Лейба Давидович Бронщайн.

които „пристигат и обират братята украинци до шушка“ (Телѳга 2009: 53). Олег Олжич, от своя страна, отбелязва в английската си статия „Троцкистката змия и съветският монотеизъм“ („The Trotskyite Snake and Soviet Monotheism“), че врагът за украинците на практика остава същият, който е бил и преди Октомврийската революция, само терминологичният апарат е частично видоизменен, а именно Москва.

Докато за Добженко и Вишня злото е олицетворено във фигурата на Хитлер, то за Телига и Олжич то се въплъщава в Сталин. Не по-различна визия от тази на „бандеровците“ споделят отявлените украински привърженици на националсоциализма и фашизма. Такъв е Улас Самчук, който остава сравнително последователен привърженик на Хитлер в творчеството и възгледите си. Визията на Самчук за „бойната сила на Германия“, която „ни дава нагледни лекции“ при борбата срещу „знета на най-отвратителната идеология на марксизма“ (Самчук 1942: 1), дава сравнително ясна представа за тяхната устойчивост. Красноречива е статията на писателя „Народ или папач?“ („Народ чи чернь?“), в която съчетава нацистката идеология с украинското национално самосъзнание.

В „автономната“ Карпатска Украйна естетическата мисъл е силно разнородна поради политически противоречия. Някои от културните дейци по тези земи като Андрий Патрус-Карпатски и Андрий Бродий поемат курс към Москва и СССР, съграждайки комунистически идеал с прикарпатски колорит, без да осъзнават колко нетолерантен към своеобразията е Сталин. Други се борят за независима единна Украйна и не се причисляват към групи идеолози (Васил Гренджа-Донски и Августин Волошин). Пъстрата амалгама от стремежи и възгледи води до оформянето на мъгливо и многолико олицетворение на врага. Лутащи се между съветския и националния идеал, те така и не успяват да припознаят като общност някоя от страните за съюзник, за да дефинират противника.

Владимир Колев

Текстът на Владимир Колев е извадка от монографията „Светът от вчера – видян през катастрофата от 1939 г., част I“ (2023). В него се описва процесът на създаването на автономната Карпатска Украйна, на независима Украйна на ОУН в Львів, на Райхскомисариат Украйна и на Украинската ССР, като се проследяват и идеологическите платформи, върху които стъпват писателите от съответните гържавни сформирования.

БРАТСТВОТО В НАРОДА

Олена Телига – поетеса, журналистка, участничка в ОУН

Статията на Олена Телига, отпечатана първоначално във в. „Волин“ през 1941 г., а впоследствие препечатана в редакцията от нея притурка „ЛитаВри“, е отражение на целите и задачите, които си поставя Организацията на украинските националисти (ОУН) по отношение на

изграждането на независима Украйна. В нея като врагове на украинското категорично се посочва социалистическото управление на Сталин.

Същинска оргия от пращящи гуми и блестящи лозунги.

От 20 години те трополят по нашите земи, шумолят като сухи листа, изсипват се като слънчогледови семки и като празни слънчогледови люспи замърсяват богатата ни плодородна земя...

Току пробудената украинска гуша, свободна и горда, както е била някога преди векове, дълго време отблъскваше и прогонваше от себе си всичко, което се въртеше край нея, донесено от чуждия студен вятър. Ръцете търсеха отколешното снаряжение от своите прагеди само за да защитят собствената си родина. Очите оглеждаха тризъбния княжески знак на властта и своите знамена. А устата и ушите бяха готови за един-единствен мощен вик: Слава на Украйна!

Обаче от север, от Москва, повя, задуха и задумя... Истинска виелица от чужди тъмни лозунги засипа Украйна. Те летяха и като плакати се лепяха по стените на градовете ни, като мазни петна на мръсни покривки се стелеха

по големите и сиви списания и се разпръскваха от устите на изпратените неуморни оратори – навити от чуждата вражеска ръка като механичен грамофон.

Те бяха много. Имаше стотици различни призови, заповеди, обещания! Една шеста от света се гърчеше, кривеше се, огъваше се от агския им кънтеж и по-често от приятелския шепот в ухото с револвер към гърдите. Бяха толкова, колкото можеше да измисли коварната азиатска мисъл, искаща на всяка цена да разпарчатоса своя силен и непобедим враг! Да го разпарчатоса, за да го ограби напълно, докато е в безсъзнание, като си прибере не само оръжието от безпомощната му ръка, но и ризата от тялото му. Ала в цялото море от гуми и лозунги имаше нещо особено плашещо със своя сладникав фалш. Със сладките си като лепящи се ленти гуми то обгръщаше най-впечатляващите се гуши от народа ни. Така ги обгръщаше, че им беше трудно да дишат в задушаващите презръдки, с които стискахе всеки израз от сталинските лозунги за дружба и братство на народите.

Боже мой, та това трябваше да е рай, благородно съжителство на народите, всеки от които да има правото да разви ва всичките си ценности по собствената си воля, всеки трябваше да е равен в голямото приятелско семейство на народите на СССР, където дори най-малките и най-наклепаните деца никога не биха изляли плесница от по-големите си братя, а само братски биха получили целувки и червени бонбони. Понеже това гласеше лозунгът!

Така че украинците, както и другите народи на СССР, вече замаяни от предишната отрова, трябваше да приемат и това безумие. От тежката наркоза на някого наистина започна да се привижда свободна процъфтяваща Украйна.

Вечният враг се превърна в приятел, револверът в ръката му се стопи, стана невидим, а стиснатият юмрук изглеждаше като отворена братска длан... И тогава гождоха братята от Москва и братята бронщайновци и обраха братята украинци до шушка. И най-важното, те грабеха благодарение на медения лозунг, така че дори самите украинци не смееха да го смятат за грабеж, а само за благосклонно приемане на дарове от населението на процъфтяваща Украйна, която не получаваше нищо в замяна, освен терор и глаг!

[...]

Червена Москва, този уж равноправен на нас братски народ, започва да създава култ към московската гуша, култ към бившите царски герои, които доскоро беше хулила. Загхваща се от възхищение, тя говори и пише за цар Петър, за стария Суворов, който се е сражавал в защита на царска Москва, за стотици други, не съветски, а московски герои, и едновременно с това безмилостно извежда и разстрелва всички, които ис-

кат да скрият украинската си гуша и да си спомнят за своите украински бойци.

[...]

И когато носим идеята за украинския национализъм на своя територия, не следва да има и една напразна дума. Всеки призив следва да врасне в земята ни, а не да я замърсяваме с празни люспи. Когато говорим за национално обединение, трябва да го усещаме. Именно сега трябва да чувстваме преди всичко неразривната кръвна връзка – братството в народа.

Не сладки, неизпълними обещания, а сурова самоотверженост в името на безсмъртните и неумолими изисквания на нацията – да ѝ позволим да се изправи пред света в целия си снажен ръст!

Олена Телига

в. „Волин“, 12 октомври 1941 г.

Превод от украински: Владимир Колев

Тръбите на последния ген

Стоетажните сгради от камък заспиват подобно на морни зверчета, географи рисуват със креда звезди по небесната карта, в рижав фенерен отблясък са капките дъжд – пясчинки крилати, и луната лежи в каналето ми сякаш е котка в позлата. Ръждясват убитите риби в басейните, въглени с черните рози, търговци с разгопени млади жени, в ареста – престъпници и поети. Оркестърът на полицайте духа унило в тромпети и във валдохорни, когато еснафският бог преброява звезди и души, и монети. В града обитават, във приказка сякаш, делфини и китове, също тритони във водите гъсти и черни, смолисти, във стотен бордей ужасяващ, привидения с напрат, грифони, камбани на дъно с комети. – О, вий, дебри от камък, кога ли ще ви пак погълне потоп обновяващ?

Богдан Игор Антонич

Превод от украински: Владимир Колев

ЕВРОПА И НИЕ

Михайло Рудницки

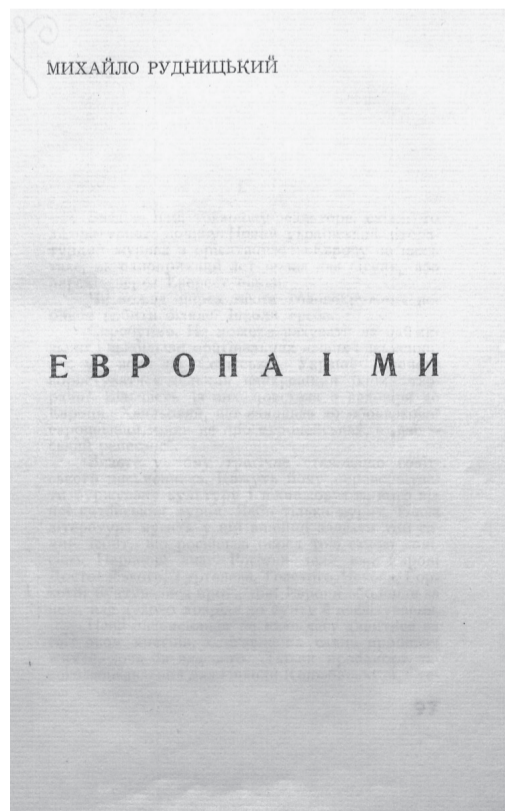
(...)

Знаете ли в какво се състои трагическото състояние на съветския писател? Казват му да надминава буржоазната култура и го отделят от нея с китайска стена. Само да беше стена. Нашата литература трябва да премине същия изпит в този

затвор, както руската литература, пред същата комисия. Неравностойно съревнование. Руснаците вече са гали на Европа Достоевски, Тургенев, Толстой, Чехов, Горки; бунтуваха се срещу тази Европа или я следваха, но духовно узряха за бунт и за подражание.

Нашите писатели нямаха време да гледат света през очите на творци, интересувачи се от самия процес на живота, макар и своя собствен. Проблясъци на такъв интерес понякога са имали само Коцюбински, Стефаник или Яцкив. Проклет дълг виси над нашите писатели: да поучават, да говорят на съвестта, да припомнят забравената слава на миналото, да мислят и творят за масите. Когато от тези маси израсна истинска интелигенция, тя видя, че всъщност няма какво да чете. Разполагаме с най-рядката, най-своеобразната литература, но нямаме книги, които да вървят ръка за ръка с всекидневните ни преживявания, с инди-

видуалното ни развитие. Говоря за онези от нас, които гледат на произведенията на родната си литература като на книги, предназначени за нас, а не за другите, не за онова неясно създание, което все още фигурира в нашия политико-мистичен жаргон като „широк кръг читатели“, „общественост“ и „народ“.

Заглавна страница на „Европа і ми“

(...)

Искаме ли да европеизираме литературата си? Преди всичко трябва да изпитаеме скръб по бъдещата ѝ съдба. Може би преди това трябва да изпитаеме нуждата да дишаме в нейната атмосфера. Докато нашата литература не участва непосредствено в развитието на европейската, за нашите писатели все още ще бъде трудно да усетят тази общност на интереси. Оттук започва порочният кръг.

Имаме критици, които от време на време чертаят „пътищата на нашата литература“. Те украсяват пътищата на въображението си с фенерите на онези цветни идеи, които им се струват звезди на обновлението. Дори когато търсим такива пътеки и крайпътни стълбове в миналия век, завършил като равностметка, все още вредим на живите произведения и техните живи автори. Методите на литературознанието, които класифицират произведенията и творците, не са материал за литературна теодицея, за мъдрост – накъде и как да се води литературното творчество от днес към утре, от Украйна към Европа.

Когато във въображението на украинския автор се появи украинският читател като европеец, който се колебае коя книга да вземе в ръка, на кой европейски автор, тогава украинските книги ще станат равностойно четиво за европейския читател. За какво ще говорят тези украински книги – никои от нас не може да знае. Ако знаем, щяхме да ги напи-

шем сами. Самият проблем за „Европа и ние“ в нашата литература ни тревожи и гразни именно защото твърде често знаем какво могат да ни кажат родните ни писатели за себе си и за света. Може би защото автодигактиката и дигактиката все още преобладават в нашата литература.

Абстрактните идеи сковават въображението на нашия писател, неговото въображение не разполага с толкова широки идеи, които биха могли да подлагат на критика наивните му пориви. Якобсен казва в „Нилс Люне“, че най-утъпканите пътеки са пътеките на нашето въображение – имайки предвид безплодното мечтане, откъснато от живота. Нашата литература днес не изобразява нито реалния колективен живот, нито поривите на истинското творческо въображение на отделните личности.

Ето по какво се различава от европейската.

Михайло Рудницки

Превод от украински: Лилия Желева

Откъсът е от статията „Европа і ми“ на Михайло Рудницки (Рудницкий, Михайло. Европа і ми // Ми : літ. чвертьрічн. журнал. — Львів, 1933. — Осінь (кн. 1). — С. 95 – 106).

Информация за конференцията „Светът от вчера“

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ПРОГРАМА

на
МЕЖДУНАРОДНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

„СВЕТЪТ ОТ ВЧЕРА“ –

ВИДЯН ПРЕЗ КАТАСТРОФАТА ОТ 1939 ГОДИНА (УСЕЩАНИЯТА ЗА ЗАСТРАШЕНА ЕВРОПА
В КУЛТУРАТА И ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ, УКРАИНА, ПОЛША И ЧЕХОСЛОВАКИЯ)“

9 – 10 октомври 2025 г.

ПЪРВИ ДЕН

9 октомври 2025 г., четвъртък

Българска академия на науките,
Институт за литература, Голяма зала

9:00 – 9:30 – Регистрация на участниците
9:30 – 10:00 – Официално откриване на конференцията – приветствие на Елка Димитрова, Директор на ИЛ към БАН
Приветствие от Посолството на Украйна
Приветствие от Посолството на Полша
Приветствие от Посолството на Чешката република

10:00 – 11:00 – **Пленарни доклади**

Модератор: Мариета Иванова-Гургинова

10:00 – 10:30 – Михаил Неделчев (Нов български университет)
Неотклонно нарастващото усещане за застрашена Европа
10:30 – 11:00 – Остап Сливински (Украински католически университет, Львів, Украйна)
Към Европа, но къде е тя? Визии за Европа и европейското в западноукраинската и емигрантската украинска литература през 30-те години на XX век

11:00 – 13:15 – **Секционни доклади – първо заседание**

Модератор: Мариета Иванова-Гургинова

11:00 – 11:20 – Веселин Методиев (Нов български университет)
Светът от вчера като вечна тема
11:20 – 11:40 – Михаил Станчев (Харкивски университет – Институт за исторически изследвания при БАН)
„Призракът на INTERMARIUM броди по Европа“ като геополитическа перспектива за България, Украйна и Полша
11:40 – 12:00 – Пламен Дойнов (Нов български университет)
Съдбата на интелектуалците: от Фани Попова-Мутафова до Димитър Талев
12:00 – 12:20 – Елка Трайкова (Институт за литература при БАН)
Македония като българска земя – политически, икономически и литературни измерения в периода 1941–1944 година
12:20 – 12:40 – Елка Димитрова (Институт за литература при БАН)
Бащата, синът, Кръвожадните: биографични и световни резонанси в един недоглеждан роман на Николай Райнов, писан от 1938 до 1946 г.
12:40 – 13:00 – Емил Димитров (Институт за литература при БАН)
Съдбата на десния интелектуалец: Михаил Арнаудов през 1939–1944 г.
13:00 – 13:15 – Дискусия
13:15 – 14:00 – Обедна почивка

14:00 – 16:00 – **Секционни доклади – второ заседание**

Модератор: Елка Трайкова

14:00 – 14:20 – Мариета Иванова-Гургинова (Институт за литература при БАН)
Лицата на войната в българската драматургия. 1939–1945

14:20 – 14:40 – Мария Огойска (Нов български университет)

Амбициите и кризите на третото поколение СТРОИТЕЛИ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

14:40 – 15:00 – Живко Лефтеров (Институт за исторически изследвания при БАН)
Как възприемат българските военни загубата се през 1939 година световна война: като голяма заплаха или като възможност за реванш?

15:00 – 15:20 – Калина Бахнева (СУ „Св. Климент Охридски“)

Синхронността – post factum (върху драматургията на Януш Гловацки)

15:20 – 15:40 – Маргрета Григорова (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

Диагноза, прогноза и война в репортажите на Ксавери Прушински

15:40 – 16:00 – Дискусия

16:00 – 16:20 – Кафе пауза

16:20 – 18:30 – **Секционни доклади – трето заседание**

Модератор: Михаил Неделчев

16:20 – 16:40 – Младен Влашки (ПУ „Паусий Хилендарски“)

Кабарето в млада Виена

16:40 – 17:00 – Мая Горчева (УниБИТ)

Залезът на културната история и играта в междувоенните текстове на Йохан Хьойзинха

17:00 – 17:20 – Елеонора Шестакова (Донецк, Украйна)

Большой Террор и обыкновенный человек: медиаобраз Мюнхенското соглашение 1938 года

17:20 – 17:40 – Камен Рикев (Университет „Мария Склодовска-Кюри“, Люблин, Полша)

На кого разказваме за войната? За непреодолимите тревоги на днешния славист

17:40 – 18:00 – Николета Пътова (Институт за литература при БАН)

Неразбирането на другия – предупрежденията на Иван Шишманов в цикъла лекции „Славянски свят“ (1924)

18:00 – 18:20 – Тамяна Ичевска (ПУ „Паусий Хилендарски“)

Представи за Германия и германците в няколко български текста от 1939 г.

18:20 – 18:30 – Дискусия

18:30 – 18:40 – Обедна почивка

18:40 – 19:00 – Обедна почивка

19:00 – 19:20 – Обедна почивка

19:20 – 19:40 – Обедна почивка

19:40 – 20:00 – Обедна почивка

20:00 – 20:20 – Обедна почивка

20:20 – 20:40 – Обедна почивка

20:40 – 21:00 – Обедна почивка

21:00 – 21:20 – Обедна почивка

11:20 – 11:40 – Мая Ангелова (Нов български университет)

Жената във Втората световна война

11:40 – 12:00 – Недялко Желев (СУ „Св. Климент Охридски“)

Предчувствията за войната в „Правек и други времена“ на Олга Токарчук

12:00 – 12:20 – Дискусия

12:20 – 13:20 – Обедна почивка

13:20 – 16:00 – **Второ заседание**

Модератор: Добромир Григоров

13:20 – 13:40 – Жоржета Чолакова (ПУ „Паусий Хилендарски“)

„От бункерите на съня“, или за сюрреалистичните рефлексии на войната в чешката поезия

13:40 – 14:00 – Олена Чмир (КНУ „Тарас Шевченко“, Киев, Украйна)

Завоюваня карти: топонимични зміни у ході Другої світової війни в Україні

14:00 – 14:20 – Владимир Колев (СУ „Св. Климент Охридски“)

Кинопропагандата в съветска Украйна в началото на Втората световна война

14:20 – 14:40 – Лилия Желева (СУ „Св. Климент Охридски“)

Лексикални трансформации в български преводи на военна поезия от Володимир Сосюра

14:40 – 14:50 – Дискусия

14:50 – 15:00 – Кафе пауза

15:00 – 18:00 – **Трето заседание**

Модератор: Мариета Иванова-Гургинова

15:00 – 15:20 – Венеса Начева (СУ „Св. Климент Охридски“)

Катастрофичните пророчества на Станислав Игнаци Виткевич-Виткаци

15:20 – 15:40 – Марианна Георгиева (Институт за литература при БАН)

Поезията на Паул Целан като възможна откъс от историчността

15:40 – 16:00 – Димитрина Хамзе (ПУ „Паусий Хилендарски“)

Климатът на войната като „предчувствие“ за душевна криза/душевен крах (върху някои произведения на Олга Токарчук)

16:00 – 16:20 – Представяне на тематичния вестник „Усещането за застрашена Европа. 1930 – 1939 – 1945“ (брой единствен)

16:20 – 16:40 – Дискусия

16:40 – 17:00 – Кафе пауза

17:00 – 18:00 – Моноспектакъл по дневника на Ане Франк, авторска версия на Моис-Ашер Капон. Режисьор Моис-Ашер Капон

Закриване на конференцията

Организационен комитет: проф. г-р Михаил Неделчев (НБУ), доц. г-р Мариета Иванова-Гургинова (Институт за литература, БАН), проф. г-н Маргрета Григорова (ВТУ), доц. г-р Елка Трайкова, доц. г-р Мария Огойска (НБУ), доц. г-р Добромир Григоров (СУ), доц. г-р Остап Сливински (УКУ), гл. ас. г-р Владимир Ко-

лев (СУ), гл. ас. г-р Лилия Желева (СУ), гл. ас. г-р Венеса Начева (СУ)

Конференцията ще се проведе на 9 – 10 октомври 2025 г. в Голямата зала на Института за литература (адрес: бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, партерен етаж, София 1113, България).

Линк за онлайн участие: <https://meet.google.com/uuc-fbrt-hfs>

Възможно е да настъпят промени в програмата на конференцията.

Конференцията се реализира в рамките на едноименния международен научен проект „Светът от вчера“ – видян през катастрофата от 1939 година (Усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша и Чехословакия)“ по договор с ФНИ № КП-06-Н60/2 от 16.11.2021 г. доп. споразумение 2841/27.06.2024.

<https://svetatotvchera.eu/>

Сценарий, режисура и сценографско решение Моис-Ашер Капон, музика Пламен Петков, плакат Имануел-Ари Капон, сътрудник Йордан Стоянов.

Ужасите на Втората световна война публиката вижда през детските очи на Моис и Ане Франк – неясни, витаещи, неосъзнати – и ги съпоставя с детската надежда за доброта, топлина и любов. И това ги прави още по-страховити. Дотам, че зрителят има нужда да бъде изваден от тях през счупването на актьора, който влиза в ролята на озвучител на собствения си спектакъл, за да напомни, че всичко е представление.

Петър Влайков,
директор на ДКТ Пловдив

Библиографски данни на текстовете, цитирани във вестника, могат да бъдат намерени в монографията „Светът от вчера“ – видян през катастрофата от 1939 година (усещанията за застрашена Европа в културата и литературата на България, Украйна, Полша и Чехословакия). Съст. М. Неделчев, М. Влашки, О. Сливински, В. Колев, М. Григорова, В. Начева. София: ИЦ „Боян ПенеВ“, 2023.

Редакционен екип:

Главен редактор: Михаил Неделчев

Редакционна колегия: Мариета Иванова-Гургинова, Маргрета Григорова, Елка Трайкова, Мария Огойска, Добромир Григоров, Остап Сливински, Владимир Колев, Лилия Желева, Венеса Начева

Концепция и дизайн: Мая Георгиева

Издател: Издателски център „Боян ПенеВ“

ISBN 978-619-7372-97-7

Печат: „Кушовалиев“ ООД